

De gemeente Lochem en joods vastgoed 1941-1953

**Rapport over de roof en rechtsherstel van
joods vastgoedbezit in Lochem en de
betrokkenheid van de gemeente tijdens de
Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna**

Maarten-Jan Vos

Historisch onderzoek & meer

Januari 2022

Inhoud

Inleiding en onderzoeksvragen

Deel 1: Algemeen

- 1 Roof van joods vastgoed in Nederland
- 2 Rechtsherstel
- 3 De Joodse gemeenschap van Lochem voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog

Deel 2: Onderzoek

- 4 Beheer en verkoop in Lochem
 - 4.1 Overzicht van geroofd vastgoed
 - 4.2 Panden en percelen aangekocht door de gemeente
 - 4.2.1 Bierstraat 2 en Spaarbanksteeg
 - 4.2.2 De synagoge en andere bezittingen van de joodse gemeente
 - 4.2.3 Walsteeg 29
 - 4.2.4 Walderstraat 17
 - 4.3 Inboedels van joodse woningen
- 5 Rechtsherstel en heffingen in Lochem
 - 5.1 Heeft er rechtsherstel plaatsgevonden?
 - 5.2 Achterstallige belastingen

Deel 3: Afronding en conclusie

- 6 Conclusie
 - 6.1 Onderzoeksvragen
 - 6.2 Betrokkenheid van de gemeente Lochem
 - 6.3 Afsluitend

Afkortingen

Literatuur

Archieven

Websites

Bijlage I

Inleiding en onderzoeksvragen

Er is in 2020-2021 veel aandacht geweest voor de roof van joods vastgoed tijdens de Tweede Wereldoorlog. In uitzendingen van Pointer/Monitor en op internetplatform Follow the Money werd de aandacht gevestigd op panden in Eindhoven, Winterswijk, Den Helder, Leiden en Oldenzaal waarvan de geschiedenis van roof en rechtsherstel niet duidelijk is.

Aanleiding van de uitzendingen was de digitalisering van de *Verkaufsbücher*, de administratie van verkoop van joods vastgoed aan oorlogskopers. Ongeveer 7000 transacties in die *Verkaufsbücher* getuigen van de verkoop van joods onroerend goed, buiten de joodse eigenaren om en zonder dat ze een cent van de verkoopsom zagen. Vanaf september 1941 moesten alle joodse huisbezitters hun bezit in beheer geven bij de *Niederländische Grundstücksverwaltung*, de Duitse rooforganisatie die de percelen verkocht. Na de oorlog moesten de joodse eigenaren of hun nabestaanden rechtsherstel aanvragen over het geroofde vastgoed. Hoe is dat rechtsherstel verlopen en is er daarmee werkelijk 'recht' gedaan, in morele en financiële zin? Dat is de vraag waar het steeds om gaat.

De geschiedenis van het rechtsherstel zelf is er inmiddels een van meer dan 75 jaar. Volgens historicus Raymund Schütz bevinden we ons nu in de derde ronde van rechtsherstel nadat er twee eerdere rondes te onderscheiden waren. De eerste ronde was vlak na de oorlog. De Nederlandse regering had in Londen het rechtsherstel voorbereid met een aantal wetsbesluiten en vanaf 1944 werden deze in de praktijk gebracht. Er werd teruggaaf geregeld van uiteenlopende geroofde goederen en tegoeden zoals verzekeringen, effecten, kunst en waardevolle objecten, geld, vastgoed, bedrijven etc. Het rechtsherstel duurde tot diep in de jaren 50 en was voor de getroffen en vaak een moeizaam en lang proces.

De tweede ronde begon halverwege de jaren 90 en eindigde met de z.g. Maror gelden in 2000: een bedrag van 347 miljoen euro van het Rijk, verzekeraars, banken en de effectenbeurs om de tekortkomingen in het naoorlogse rechtsherstel te compenseren. Dit bedrag was gebaseerd op het onderzoek van diverse commissies, zoals de Commissie Kordes. Daarmee zou finaal recht gedaan zijn.

Totdat in 2014 en 2015 werd aangetoond dat de Gemeente Amsterdam na de oorlog erfpachtcanon had geëind van joden over de oorlogsjaren en zelfs boetes had geheven. Daarom besloot de burgemeester van Amsterdam dat er een bedrag van € 10 miljoen tegenover dit onrecht moest staan voor de joodse gemeenschap en dat is ook ter beschikking gesteld. Hiermee maakte burgemeester van der Laan in feite een begin met een nieuwe ronde van rechtsherstel. In 2016 werd vervolgens door Robin te Slaa een casus in Den Haag beschreven waarin de joodse huiseigenaar David Simons werd aangeslagen voor achterstallige erfpachtcanon. Ook werd er in Den Haag achterstallige straatbelasting geïnd. Daarom besloot de gemeente Den Haag om een bedrag ter beschikking te stellen, net als daarna Utrecht. Daarmee kwamen we in een nieuwe, derde fase van rechtsherstel die vooral kijkt naar de rol van de gemeenten bij de ontrecting van joden. Daarnaast gaf de genoemde digitalisering van de *Verkaufsbücher* een impuls aan nieuw onderzoek op gemeentelijk niveau¹.

¹ Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141. Zie ook: Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage, december 2021), p. 4-6. In Leeuwarden is inmiddels ook aangetoond dat een aantal joodse huisbezitters na de oorlog straatbelasting betaalde over oorlogsjaren dat hun pand niet door hen

Onderzoeksvragen

In de *Verkaufsbücher* staan 28 panden binnen de gemeente Lochem. De gemeente heeft opdracht gegeven om de roof en rechtsherstel van die panden te onderzoeken. Zijn alle panden na de oorlog teruggegeven aan de rechtmatige -oorspronkelijke- eigenaren? En onder welke voorwaarden? De rol van de gemeente is daarbij van belang. Die rol kan tweërlei zijn, gebaseerd op eerder onderzoek. Ten eerste: heeft de gemeente joods vastgoed gekocht tijdens de oorlog, en zo ja, hoe is het rechtsherstel daar verlopen na de oorlog? Ten tweede: zijn er achterstallige heffingen opgelegd aan joodse eigenaren na de oorlog over de oorlogsjaren dat zij niet over hun pand konden beschikken en eigenlijk geen eigenaar waren? Zoals we zagen is dat in Den Haag en Amsterdam gebeurd met straatgelden en met erfpachtcanon.

Tot slot gaat dit rapport kort in op de roof van landbouwgronden. Die moesten de joodse eigenaren onder dwang verkopen, nog voordat bebouwd vastgoed aan de beurt was. Is die roof van landbouwgronden in Lochem voorgekomen en zo ja, rechtvaardigt dat verder onderzoek?

De onderzoeksvragen zijn:

- Zijn alle 28 panden na de oorlog teruggegeven aan de oorspronkelijke joodse eigenaren of hun erfgenamen?
- Onder welke voorwaarden zijn de panden teruggegeven en moesten de joodse eigenaren daarvoor kosten maken?
- Heeft de gemeente Lochem een rol gespeeld in de roof van joods vastgoed? We weten dat de synagoge verkocht is aan de gemeente en in de *Verkaufsbücher* staan nog drie percelen die aan de gemeente zijn verkocht. Hoe is daar het rechtsherstel gegaan?
- Inventarisatie van de roof van joodse landbouwgronden in Lochem. Kwam dit voor en over hoeveel percelen hebben we het?
- Onderzoek naar heffingen, d.w.z. gemeentelijke heffingen die aan joodse slachtoffers of nabestaanden achteraf werden opgelegd over de oorlogsjaren, dus juist de jaren dat zij niet over hun huis konden beschikken. Kwam dit voor? En zo ja, en op welke schaal?

Dit rapport bestaat uit drie delen. In het eerste deel besteed ik kort aandacht aan de geschiedenis van roof van joods vastgoed en het rechtsherstel in Nederland in het algemeen. Daarna focus ik kort op de joodse gemeenschap van Lochem voor en tijdens de oorlog. Deel 2 is de kern van het rapport en het eigenlijke onderzoek. Ik ga in op de roof in Lochem van zowel vastgoed als landbouwgronden. Eerst bespreek ik de verkochte percelen. Dat heeft geresulteerd in een lijst met geroofde panden en gronden in *bijlage 1* en een antwoord op de vraag of er wel of geen sprake was van rechtsherstel. Daarna beschrijf ik roof en rechtsherstel van de percelen die de gemeente kocht. Tot slot besteedt deel 2 aandacht aan de vraag of er achterstallige heffingen werden opgelegd aan joodse eigenaren door de gemeente Lochem. Het derde deel is de conclusie en beantwoordt puntsgewijs de onderzoeksvragen.

gebruikt kon worden, zie: *Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de hervreemding door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 26-28. Zie ook: Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'. De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017), p. 149-185.

Een klankbordgroep bestaande uit Ron Elsinga (Regionaal Streekarchief Zutphen), Jaap Nijstad (Stichting Synagoge Lochem en nabestaande), Piet Meininger (De Elf Marken) en Bert Brand (Historisch Genootschap Lochem, Laren, Barchem) heeft geadviseerd tijdens de loop van dit onderzoek. De verantwoordelijkheid voor de tekst ligt geheel bij de auteur.

Deel 1. Algemeen

1 Roof van joods vastgoed in Nederland²

Met de bezetting van ons land viel Nederland onder het naziregime. Nederland kreeg een burgerlijk bestuur onder Rijkscommissaris Seyss-Inquart en dat is een van de vaak genoemde redenen dat de Jodenvervolging in ons land zo succesvol was vanuit nazi-perspectief. Het relatief zwakke burgerlijk bestuur liet meer speelruimte voor de vervolgingsinstanties als de SD en Sipo o.l.v. van Hanns Rauter en Wilhelm Harster. Zij zouden in de loop van de oorlog het initiatief op het gebied van de Jodenvervolging naar zich toe trekken. Dat met de nazi-heerschappij in Nederland een antisemitisch regime aan de macht was gekomen, was al duidelijk door de gebeurtenissen in Duitsland in de jaren 30. Daar waren joden massaal onrecht, getreiterd en tot tweederangsburger gemaakt. De Neurenberger wetten en de Kristallnacht waren maar twee van een hele reeks dieptepunten op dit gebied. Voordat de oorlog uitbrak had de helft van de Duitse joden het land verlaten. Van die vluchtelingen zouden er ongeveer 20.000 in Nederland terechtkomen³.

In Nederland volgden de anti-joodse maatregelen vanaf juni 1940 zich eerst aarzelend maar vanaf 1941 in een hoog tempo op. Aan de vooravond van de deportaties, juli 1942, waren de joden volledig onrecht, waren ze bijna al hun bezittingen kwijt, mochten ze op veel openbare plekken niet meer komen, moesten ze op bepaalde tijden boodschappen doen, mochten ze geen vervoermiddelen meer bezitten en moesten ze de ster dragen. Bekende anti-joodse maatregelen, uitgevaardigd in Duitse verordeningen (VO's), waren het ontslag van joodse ambtenaren, de registratie van joodse Nederlanders (VO 6/1941), de roof van bedrijven (VO 189/1940 en VO 48/1941), de Liro-verordeningen die joden verplichtten gelden en waardevolle spullen in te leveren (VO 148/1941 en VO 58/1942). Vanaf 15 september 1941 verschenen overal bordjes met de tekst 'Voor joden verboden' in parken, cafés, schouwburgen en andere openbare plekken. Voor dit verhaal zijn twee VO's van belang: VO 154/1941 over de aangifte van joods bebouwd vastgoed en VO 102/1941 over de gedwongen verkoop van joodse landbouwgronden⁴.

Huizen

Verordening 154/1941 bepaalde dat alle joodse huizenbezitters hun vastgoed moesten aangeven bij een nieuwe Duitse instantie: de *Niederländische Grundstücksverwaltung* (NGV), ook wel de Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen genoemd. Deze rooforganisatie nam de percelen in beheer en daarvan werd een aantekening gemaakt in het kadaster. *Beheer* is een verhullende term en werd gebruikt om er een semi-juridisch tintje aan te geven. Het betekende gewoon dat de joodse eigenaar niet meer over het pand kon beschikken, geen huren meer kon innen of zelf huur moest gaan betalen. De VO verwoordde het zo: "De Nederlandsche Administratie van Onroerende Goederen is na de overname van het beheer bevoegd tot het verrichten, zoo in als buiten rechte, van alle rechtshandelingen en anderszins, welke een behoorlijk beheer van het joodsch grondbezit met zich brengt; het kan dit grondbezit ook geheel of den deele vervreemden of bezwaren. De Nederlandsche Administratie van Onroerende Goederen kan deze bevoegdheden

² Dit onderzoek gaat niet in op de vordering van panden, joods en niet-joods, door de bezetter volgens VO 144/1940. Dit maakt geen deel uit van de onderzoeksvraag en er is weinig materiaal over in de overgedragen gemeentearchieven van Lochem.

³ Bob Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1998), p. 46.

⁴ Zie voor de anti-joodse maatregelen: Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 24-32.

geheel of ten deele aan andere personen overdragen, voor zoover zij deze personen met het daadwerkelijk beheer heeft belast⁵.”

Het beheer werd door de NGV vaak uitbesteed aan lokale makelaarskantoren of aan een aantal grote landelijke makelaars zoals kantoor Nobiscum, makelaarskantoor Everout of de ANBO (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen) van Dirk Hidde de Vries. Dit waren officiële beheerders namens de NGV. Voor Arnhem en de Achterhoek was dat makelaar Bernardus Johannes Maria Claase uit Nijmegen. Zijn naam staat vaak in de *Verkaufsbücher* voor Lochem. Beheerders als Claase mochten de naam ANBO gebruiken. Claase liet zich weer vertegenwoordigen door een nog meer lokaal gesitueerde makelaar, Gerrit Jan Slijkhuis uit Doesburg. Deze man voerde het feitelijke beheer voordat hij de panden verkocht.

Claase was een collaborateur die na de oorlog vervolgd werd in het kader van de bijzondere rechtspleging, de juridische operatie voor de vervolging van collaborateurs. Er is daarom een dossier van hem in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR). Hij was in dienst van het Nationaal Socialistisch Motor korps, begunstiger van de Nederlandse SS, en betrokken bij arrestatie van onderduikers. Hij was lid van het Nederlands Arbeidsfront en van de Weer Afdeling van de NSB. Als directeur van het ANBO kantoor in Arnhem beheerde en verkocht hij joods vastgoed in Gelderland, Noord-Limburg en Noordoost Brabant. Een lange lijst in zijn CABR dossier van honderden panden getuigt van zijn inzet voor de ANBO. Volgens dit dossier verkocht hij voor f. 6.776.537,40 aan joods vastgoed. Hij kreeg daarvoor een salaris van de ANBO en 50 % van de winst die zijn ANBO kantoor maakte. In een proces-verbaal zei hij na de oorlog: “Ik zelf heb in de tijd, dat ik directeur van het bijkantoor Arnhem was, zoveel mogelijk gepoogd deze panden te verkopen, om reden dat dan mijn winstmarge hooger was. Ik was niet anti-joodsch maar ik had er niets op tegen, dat die joodsche eigendommen aan anderen werden verkocht.”⁶ Hij gebruikte zogenaamde verkopers in de buitendienst waaronder Slijkhuis. Zij kregen provisie en een tegemoetkoming van maandelijks 150 gulden. Slijkhuis was verantwoordelijk voor de Achterhoek, zo blijkt uit zijn verklaring van 17 maart 1947. In 1949 kreeg Claase voor zijn collaboratie zeven en een half jaar gevangenisstraf en ontneming van zijn actieve en passieve kiesrecht. Hij werd in 1950 voorwaardelijk vrijgelaten en onder toezicht gesteld van de Stichting Politieke Delinquenten. Slijkhuis werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf⁷.

In totaal werden in Nederland ongeveer 20.000 percelen aangemeld⁸. Het beheer was slechts het begin van de ontrecting als opmaat naar verkoop. De NGV of de beheerder namens de NGV

⁵ *Verordnungsblatt für die besetzten Niederländischen Gebiete Jahr 1941*, p. 658.

⁶ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 66908, Proces-Verbaal d.d.17 april 1947.

⁷ Nationaal Archief, Den Haag, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), nummer toegang 2.09.42.01, inventarisnummer 971. Voor Slijkhuis zie: Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): *Beheersdossiers*, nummer toegang 2.09.16.10, inventarisnummer 172172.

⁸ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013), p. 21-24. Zie ook: Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015), p. 76-83. Zie ook: Slaa, Robin te, *‘Daar dit een immorele aanslag is’*, p. 24 en 33-38.

verkocht de joodse panden aan niet-joodse belangstellenden, vaak onder de marktprijs volgens Raymund Schütz. Wel werd er vaak zwart geld bijbetaald omdat wegens prijsbeheersing de prijzen laag werden gehouden. Daarom is het moeilijk vast te stellen wat de panden precies opbrachten⁹. In een vergadering van de NGV van 7 december 1942 werd bijvoorbeeld juist gezegd dat de prijzen wel reëel moesten zijn en niet te hoog. Jan Maters, boekhouder van Claase, zei in zijn proces-verbaal, dat neutrale taxateurs de joodse panden taxeerden voor de verkoop¹⁰.

Er was woningnood en een zekere behoefte aan deze panden. Toch lopen de meningen uiteen over hoeveel belangstelling er was voor de huizen. Volgens Eric Slot was er veel aftrek, volgens Piersma en Kemperman stakte de verkoop na de Duitse nederlaag bij Stalingrad, januari 1943. Loe de Jong had juist geconcludeerd dat de panden slecht verkocht werden en ook Te Slaa signaleert een markt met veel weerstand tegen het aangaan van zulke foute transacties. Volgens Schütz kwam de verkoop juist relatief laat op gang. Hij plaatst het hoogtepunt in de verkopen tussen september 1942 en oktober 1943. Toen waren er in ieder geval 8000 joodse huizen in niet-joodse handen overgegaan. Uiteindelijk zouden het er 10.500 worden¹¹.

Voor de verkoop werd gebruik gemaakt van lokale makelaars en lokale netwerken om kopers te vinden, makelaars die net als de NGV en de betrokken notaris, courtage vingen. De panden werden verkocht, de notaris maakte een akte op, het geld werd betaald aan de NGV met aftrek van de kosten, en de NGV stortte het bedrag in het Duitse roffonds genaamd de *Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt* (VVRA). In het kadaster werd het pand op de naam van de nieuwe eigenaar geschreven. De kopers van joods vastgoed zullen we in het vervolg oorlogskopers noemen. De gemeente waarin het vastgoed lag was hier niet bij betrokken¹².

Na de verkoop aan de oorlogskopers werden panden vaak doorverkocht, soms op dezelfde dag. Dit gebeurde volgens Schütz om de joodse herkomst te verdoezelen. Bij de eerste verkoop stond de joodse eigenaar nog in de akte, bij de tweede verkoop niet meer. Van een notaris werd verwacht dat hij bij de transactie aangaf dat het om een joods pand ging, maar vaak zweeg de notaris. Veel oorlogskopers waren niet bekend met het feit dat ze zelf bij het kadaster gegevens over de herkomst van een pand konden opvragen. Dit opende de deur voor malafide speculanten die de panden weer doorverkochten. In Lochem is deze tactiek van doorverkopen echter nauwelijks toegepast, de panden werden in de regel één keer verkocht¹³.

⁹ Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016), p. 242-246.

¹⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), nummer toegang 2.09.09, inventarisnummer 66908. Claase verklaarde dat vooral NSB'ers het joodse vastgoed kochten.

¹¹ Piersma en Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 66-69. Zie ook: Eric Slot, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan de Jodenvervolging,' *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9/2008. Zie ook: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 266-269 en 274-282. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p. 48-56.

¹² Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 246-248.

¹³ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 254 en 262-263. Huurwoningen werden trouwens ook bezet door nieuwe eigenaren, net als bedrijfspanden. Deze werden of verkocht of gebruikt door een nieuwe niet-joodse eigenaar van het bedrijf. Huurpanden en bedrijfspanden vallen buiten het bestek van dit onderzoek.

Nog iets over de term roof: ik gebruik de termen roof en ontrechting door elkaar, al is ontrechting de meest passende term. De in beheer name van de joodse percelen is een maatregel binnen een veel bredere politiek van ontrechting van joodse Nederlanders op elk denkbaar gebied. Ik vermijd de term onteigening omdat die term wordt gebruikt bij het verkrijgen van percelen door gemeente of rijk t.b.v. van ruimtelijke ordening waarbij de eigenaren allerlei rechten hebben. Dat was hier niet het geval en dus spreken we van ontrechting en roof¹⁴.

Agrarisch grondbezit

Ten tweede was er de roof van landbouwgronden. Omdat het om een agrarische gemeente gaat heeft de gemeente gevraagd om een vooronderzoek te doen. Daarom hier iets over de gedwongen verkoop van de landbouwgronden. VO 102/1942 bepaalde dat die gronden voor 1 september 1941 verkocht moesten worden aan niet-joden. De joodse eigenaren waren hier nog bij betrokken en bepaalden de prijs samen met de kopers. De kopers waren vaak de pachters van de grond en zij kregen voorrang bij de verkoop. De regionale pachtbureaus, die in 1941 waren omgezet in grondkamers, moesten de verkoop uitvoeren en een speciaal *Bureau voor overdracht van joodse landbouwgronden* moest de verkopen goedkeuren. Dit bureau bemoeide zich in de praktijk met de prijzen. Volgens Vos en Ter Braake was er voldoende belangstelling voor de gronden. Zij citeren burgmeester Bos van Winterswijk over het feit dat de pachters niet op de hoogte waren van de mogelijkheid tot aankoop: "Het is echter een feit, en hierin ligt een cardinale fout, dat de boeren niet wisten, dat de jodengrond te koop was, en zeer velen nog minder wisten, tot wie zich te wenden. Dit was alleen bekend aan enkele ambtenaren blijkbaar, die hun vriendjes wel wisten te waarschuwen¹⁵." In de praktijk werden de gronden echter wel aan de pachters verkocht. De koopsom verdween naar de VVRA. In Lochem werd soms niet de koopsom betaald maar werd deze omgezet in een hypothecaire lening waarover de oorlogskoper rente moest betalen¹⁶.

2 Rechtsherstel

Na het einde van de bezetting werd langzaamaan de ramp duidelijk die het Nederlandse en Europese jodendom was aangedaan: de meeste Nederlandse joden waren vermoord. Zij zouden niet meer terugkeren naar hun huizen. De moord was het eindstadium geweest van een lange reeks van ontrechtingsmaatregelen waaronder roof op ongekende schaal.

De Nederlandse regering in Londen was zich tijdens de oorlog bewust geweest van de grootschalige roof door de bezetter waarvan met name joden het slachtoffer waren geworden. De regering had een aantal rechtsbesluiten geformuleerd. De belangrijkste voor dit onderzoek is E100, het besluit Herstel Rechtsverkeer. Dit besluit regelde de teruggave van geroofde bezittingen aan de oorspronkelijke eigenaren, gedeposeerden genoemd. Daartoe voorzag E100 in een nieuwe centrale instelling, De Raad voor het Rechtsherstel. Deze raad bestond uit een aantal afdelingen waaronder de afdeling Onroerende Goederen en de afdeling Beheer. Die zijn voor dit onderzoek van belang. De afdeling Onroerende goederen, opgericht met wetsbesluit F 272 van 16 november 1945,

¹⁴ Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021), p. 15.

¹⁵ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 15.

¹⁶ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 13-20. Zie ook: Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is', p.33.

moest het rechtsherstel van onroerend goed juridisch regelen, dus volgens de gemaakte wetgeving. De afdeling Beheer werd meestal het Nederlands Beheersinstituut (NBI) genoemd. De afdeling Beheer werd meestal het Nederlands Beheersinstituut (NBI) genoemd. Dit grote instituut beheerde de landverraderlijke vermogens en de vijandelijke vermogens waaronder die van de VVRA en de NGV en voerde bewind over de vermogens van vermoorde joden. Voor de vermogens van vermoorde joden werden bewindvoerders benoemd door het NBI. “De bewindvoerder heeft tot taak het vermogen van den afwezige in stand te houden en als een goed huisvader te beheeren, diens belangen waar te nemen (..)”. Er werden ongeveer 20.000 bewindvoerders aangesteld. Het rechtsherstel was daarmee een afgezonderde juridische operatie die los van het gewone rechtssysteem stond¹⁷.

Daarnaast was wetsbesluit E93 belangrijk. Dit besluit noemde een groot aantal verordeningen van de nazi's die 'geacht werden nooit van kracht te zijn geweest' en daar vielen alle anti-joodse verordeningen onder. Die werden dus allemaal teruggedraaid en dat betekende dat de situatie moesten worden gerecreëerd zoals die voor de VO had bestaan.

In het geval van roof van vastgoed en bedrijven moest de financiële situatie van het slachtoffer hersteld worden en het eigenaarschap van bezittingen. Het rechtsherstel was nadrukkelijk geen compensatie of schadevergoeding maar draaide om restitutie. Er moesten schikkingen gemaakt worden door een notaris, samen met het slachtoffer of diens bewindvoerder en de oorlogskoper. Die schikkingen werden minnelijke schikkingen genoemd. Met *minnelijk* werd bedoeld dat de partijen met elkaar afspraken maakten over de teruggave zonder tussenkomst van de rechter. De minnelijke schikking hoorde bij het billijkheidsprincipe waar het rechtsherstel van uitging. Daarbij moesten alle belangen afgewogen worden, dus ook die van de oorlogskoper.

De schikking resulteerde in een akte van teruggaaf waarin allerlei verrekeningen plaatsvonden zodat de situatie van voor de roof hersteld werd. De notaris maakte de akte op (vaak dezelfde notaris die een paar jaar eerder de 'roofakte' had opgemaakt!) en die schikking moest dan bekrachtigd worden door gedelegeerden van de Raad voor het Rechtsherstel die in het hele land zaten. Als dat was gebeurd was het rechtsherstel geschied en werd in het kadaster het pand weer op naam van de oorspronkelijke eigenaar of erfgenamen gezet¹⁸.

Als de partijen er niet uitkwamen en een minnelijke schikking dus niet mogelijk was, was een uitspraak van de rechter nodig. Soms werkten oorlogskopers niet mee omdat ze zich op goede trouw beriepen. Ze hadden het joodse pand zonder voorkennis gekocht en wisten dus niet dat het joods bezit was. Dit was echter in de praktijk moeilijk aan te tonen. Zeker in kleinere plaatsen als Lochem wist iedereen welke huizen door joden bewoond werden. Bij zo'n geschil was dan een procedure voor de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel nodig¹⁹.

Voor Lochem geldt dat we het vooral over minnelijke schikkingen hebben. Er is één geval waarin de Raad voor het Rechtsherstel uitspraak moest doen, namelijk bij het rechtsherstel van Hotel Berkeloord. Verder gaat het om minnelijke schikkingen. Daarom nog iets over de akten van

¹⁷ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 43.

¹⁸ Die akten worden bij het kadaster minuutakten genoemd. In het Nationaal Archief zijn de akten terug te vinden in toegang 2.09.48.02, inventaris nummers 786-919. Daar heten ze geschillendossiers.

¹⁹ Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 376-383. Zie ook: Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen*, p. 132-134.

minnelijke schikking waarbij de teruggaaf geformaliseerd werd. Deze akten liggen in het Nationaal Archief en worden de geschillendossiers genoemd²⁰. De akten van minnelijk rechtsherstel zijn steeds hetzelfde van opbouw en lijken erg op elkaar. Er waren richtlijnen opgesteld door de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. De akten zijn de papieren getuigen van wat rechtsherstel toen inhield: geen compensatie maar zoveel mogelijk herstel van de oorspronkelijke situatie. Dat betekende dat de teruggaaf van het pand gepaard ging met een reeks verrekeningen. De oorlogskoper moest gedeelde huren terugbetalen aan de joodse eigenaar, evenals schade die hij mogelijk had aangericht. De oorspronkelijke eigenaar moest de vaste lasten betalen, dus straatgelden en andere belastingen en verzekeringspremies die de oorlogskoper had betaald tijdens de oorlogsjaren. Ook moest de joodse eigenaar eventuele waardevermeerdering van het pand betalen, bijvoorbeeld als er een verbouwing had plaatsgevonden²¹.

Je ziet in deze akten dat het beheer over het perceel vaak al eerder werd overgedragen aan de oorspronkelijke eigenaar, dus voordat het rechtsherstel geformaliseerd was. De oorlogskoper leed sowieso financiële schade: hij kreeg zijn aankoopprijs niet terug, die was bij de VVRA gestort, en hield een onzekere claim op die instantie over. Die zou uiteindelijk voor 75 % worden voldaan maar dat was ten tijde van het rechtsherstel nog niet bekend. Bovendien moest hij de notariskosten, de kosten van de Afdeling Onroerende Goederen en de juridische kosten van de oorspronkelijke eigenaar voldoen²².

Een veelgehoorde klacht destijds was de traagheid van het rechtsherstel. Veel zaken werden pas begin jaren 50 afgerond en het NBI zelf bleef tot 1967 bestaan. Een van de redenen was de verkeerde inschatting die in Londen was gemaakt. De inzet van zorgvuldig, individueel en bij wet geregeld rechtsherstel met alle procedures en papierwerk dat daarbij kwam kijken verhield zich slecht met de gigantische schaal van de roof en de buitengewone gedupeerdheid van de joodse Nederlanders. Het kostte gewoon erg veel tijd om dat te doorlopen en elke transactie uit te zoeken. Bovendien moesten er vaak lange en ingewikkelde verervingen uitgezocht worden én de oorlogskopers konden vertragen als ze zich op goede trouw beriepen. Uiteindelijk werd er in 10.000 gevallen minnelijk geschikt en in 1300 gevallen werd het geschil door de Afdeling Onroerende Goederen of door de Afdeling Rechtspraak beslist²³.

Het rechtsherstel moest gebeuren op verzoek van de gedeposeerde of de bewindvoerder. Het is opmerkelijk dat die verantwoordelijkheid werd gelegd bij de slachtoffers die veelal vermoord waren en vertegenwoordigd werden door een bewindvoerder. Dat hoorde bij de keuze dat voor joden geen aparte plaats werd ingeruimd bij het rechtsherstel. Het rechtsherstel moest dus aangevraagd worden door de slachtoffers²⁴.

Het is belangrijk om vast te stellen dat de Nederlandse overheid geen uitzonderingspositie voor joden had ingeruimd bij het rechtsherstel. Met andere woorden: het rechtsherstel hield geen

²⁰ Nationaal Archief, Den Haag, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48.

²¹ Soms moest de joodse eigenaar ook de hypotheek betalen die de oorlogskoper had afgelost. De geschiedenis van het herstel van hypotheek en de roof van particuliere joodse hypotheek is in dit onderzoek buiten beschouwing gelaten.

²² Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 28-30. Zie ook: Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 95-102, 117-118, 130.

²³ Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 105-109, 124, 128.

²⁴ Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel*, p. 29-30. Zie ook: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 375-376.

rekening met het feit dat joden als speciale groep waren vervolgd en beroofd door de bezetter. Er was hiervan te weinig bewustzijn bij de wetgevers en men wilde juist niet hetzelfde doen als de Duitsers hadden gedaan, namelijk de joden apart zetten.

Nog iets over het NBI: de weerslag van het beheer van vermogens van vermoorde joden zijn de zogenaamde beheersdossiers. Die dossiers zijn bewaard gebleven en bevatten de administratie van de bewindvoerder en correspondentie in het kader van de bewindvoering. Deze dossiers zijn een belangrijke pijler van dit onderzoek. Elk joods slachtoffer heeft een dossier op zijn/haar naam en die dossiers bevatten informatie over de bezittingen en vermogensoverzichten. Ze kunnen heel dun zijn maar ze kunnen ook verschillende dikke dossiermappen omvatten. Heel grof gezegd: hoe meer vermogen iemand had, hoe lijviger het dossier. Naast de *Verkaufsbücher* zijn deze dossiers een manier om onroerend goed van joden op te sporen.

3 De Joodse gemeenschap van Lochem voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog

Hans Kooger schrijft in twee zinnen de kern van ons verhaal op bij zijn behandeling van de geschiedenis van de Lochemse joodse gemeenschap: "Zesentwintig Lochemse joden (van de 123 - MJV) kwamen in de periode maart-juli 1943 in Sobibor om. Daaronder leden van de bekende families Fortuin, Heilbron, Leverpoll, Roozendaal, Koopmans, Vromen en Wijler²⁵." Stuk voor stuk namen die in dit onderzoek terugkomen omdat deze families vastgoed bezaten, vastgoed dat in de oorlog veelal verkocht werd. Over de synagoge schrijft Kooger kort en bondig: "De synagoge kwam ongeschonden de Tweede Wereldoorlog door en is verkocht aan de burgerlijke gemeente²⁶." Dat gaat over de naoorlogse jaren want in 1953 werd de synagoge inderdaad aan de gemeente Lochem verkocht. Dat dit tijdens de oorlogsjaren ook al gebeurd was, zullen we verderop in dit onderzoek zien.

In de 19^e eeuw groeide de Lochemse joodse gemeenschap flink. In 1812 woonden er zes joodse gezinnen in Lochem, in 1860 waren dat 93 joden en 5 in Laren. Tot 1865 gebruikten de joden een huis aan het Hoogstraatje als synagoge. In 1865 werd een nieuwe synagoge aan de Westerwal ingewijd. Dit bezit werd in de loop der jaren uitgebreid met drie woningen, een schooltje en een vergaderzaal. De woningen waren onder andere voor de onderwijzer en voor de rabbijn. De laatste chazzan die er woonde was Abraham Elburg tot 1943. Sinds 1829 was er een joodse begraafplaats aan de Zutphenseweg.

De Lochemse joden waren vooral middenstanders. Ze waren bijvoorbeeld slager, veehandelaar, handelaar in manufacturen of in lommen. Er was ook een rijk joods verenigingsleven in Lochem. Derlagen noemt minstens zes verschillende verenigingen waaronder een zionistische vereniging. Bekende joodse families waren de families Fortuin en Wijler. Abraham Mozes Fortuin begon in 1898 aan de Walderstraat een bretelfabriek die in de oorlog geroofd zou worden. De familie Wijler was ook zo'n typisch Lochemse joodse familie. Samuel Wijler was zoon van de eerste Wijler die in Lochem woonde, Abraham Levi Wijler. Samuel had volgens Kooger een hondenkar en woonde aan de Wal en aan de Molenstraat. Zijn zoon Adolf Wijler woonde aan de Paul Krugerstraat. Er was een andere, rijkere, tak van de andere zoon Salomon, die aan de Kastanjelaan woonde. Beide families bezaten

²⁵ Kooger, Hans, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001), p. 259.

²⁶ Kooger, p. 256.

vastgoed dat in de oorlog verkocht zou worden, net als de familie Heilbron die panden bezat aan de Nieuweweg, de Kastanjelaan en de Blauwe Torenstraat. En er was een joods pension in Lochem, 'Betsalel', dat in het Villapark Berkeloord lag. Andere joodse zaken waren de antiekzaak van Abraham Nijstad aan 't Ei, de kantoorboekhandel van David Heilbron en zoon Louis aan de Kastanjelaan of de slagerij van de gebroeders Hartog aan de Walderstraat 17. Al deze panden zouden in de oorlog verkocht worden door de bezetter²⁷.

In de oorlog verging het de joodse gemeenschap in grote lijnen net als de rest van joods Nederland: uitsluitende maatregelen, roof, deportatie en moord. Opvallend was dat er voor de oorlog weinig Duits-joodse vluchtelingen naar Lochem waren gekomen. Er was dus niet een Duits-joodse gemeenschap in de stad. In 1941 waren er tien Duitse joden in Lochem. Volgens de registratie van 1 oktober 1941 woonden er toen in totaal 123 joden in Lochem. De Lochemse joden kregen te maken met de beperkende maatregelen zoals die in heel het land doorgevoerd werden en dus ook met roof. In het najaar van 1941 werden razzia's uitgevoerd in de Achterhoek als vergeldingsmaatregel voor een verzetsdaad. In Lochem werden twee mannen opgepakt, Bertus Koopmans en Meijer Leverpoll. De winkel van Louis Heilbron aan de Kastanjelaan 7 werd toen doorzocht maar Heilbron was gewaarschuwd en niet thuis, net als een aantal andere joden. Koopmans en Leverpoll zouden snel in Mauthausen sterven. In 1942 begonnen de deportaties. Van de joodse Lochemmers zouden er 29 in Auschwitz vermoord worden en 26 in Sobibor. Na de verplichting om op 9 april naar Vught te vertrekken woonden er geen joden meer in Lochem. Volgens Michman en Beem zijn er 79 joodse Lochemmers vermoord en waren er 14 overlevenden. Op de lijst in het archief van Lochem staan 81 joden uit Lochem die in de oorlog vermoord zijn. De overlevenden kwamen uit Theresienstadt en Westerbork en er waren vijf joden die in onderduik overleefd hadden. Na de oorlog keerden weinig joden terug. In juni 1947 woonden er nog 13 joden in de stad²⁸.

²⁷ Derlagen, Cees, *Lochem, Emmastraat 25. Een Ner Nesjama voor een familie* (Lochem: Stichting Synagoge Lochem 2010), p. 21-24. Volgens Kooger zat het antiquariaat aan de Kastanjelaan 36 en aan 't Ei de zogenaamde makelaardij.

²⁸ Kooger, Hans, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001), p. 254-261. Zie ook: Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer Algemene Boeken 1992), p. 455-456. Zie ook: Broeke, H.J. ten, A. Dieperink, H.L. Steenblik, J. Klein Egelink, G.J. Ten Arve, *Lochem in oorlogstijd 1940-1945. Met wat er aan vooraf ging ...én wat er na kwam* (Lochem: Historische Vereniging Lochem-Laren z.j.), p. 83. Zie ook: Eddy ter Braak, *De Lochemse familie Wijler en de Tweede Wereldoorlog*, in: [Land van Lochem \(2020-03\)](#), p. 5-14, aldaar p. 6-7, 11.

Zie voor de lijsten met joodse slachtoffers: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem 1982-1989, 1111, inv.nr. 731. De kinderen van Salomon Wijler en Paulina Wijler-Vomberg staan ook op de lijst maar hebben de oorlog overleefd en zijn niet meegeteld: Samuel Wijler (1927), Mietje Wijler (1929), Nathan Wijler (1934), Adolf Wijler (1937). Susanna Heilbron-Vromen (1888) is ook niet meegeteld want het is niet bekend of ze uit Lochem kwam. Voor doodsbericht Bertus Koopmans en Meijer Leverpoll zie: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr 1108, *brief 21 november 1941*.

Deel 2. Onderzoek

4 Beheer en verkoop in Lochem

4.1 Overzicht van geroofd vastgoed

Joodse panden werden dus vanaf september 1941 in beheer genomen en vaak, maar niet altijd, verkocht. Dit onderzoek heeft niet alleen gekeken naar de percelen die door de gemeente zijn gekocht maar ook naar de andere percelen van joodse eigenaren die in de oorlog verkocht zijn of in beheer genomen. In deze paragraaf ga ik in op het overzicht van alle verkochte percelen in Lochem. De percelen die de gemeente aankocht komen in de volgende paragraaf aan de orde. Er is er een uiteenlopend beeld onder historici van of en wanneer de panden het meeste aftrek vonden. Voor Lochem is duidelijk dat de verkoop pas in 1943 op gang kwam. Alle verkopen uit de *Verkaufsbücher* zijn uit 1943 en 1944²⁹.

In de *Verkaufsbücher* staan 28 percelen uit Lochem waarvan twee in Eefde en Gorssel. Het merendeel van deze panden werd tijdens de oorlog daadwerkelijk verkocht. Daarmee was een bedrag gemoeid van f. 117.250,-, nu zo'n € 746.272. In een tabel die het kadaster in 2018 maakte op basis van de *Verkaufsbücher* worden de prijzen van joods vastgoed in verschillende steden vergeleken met elkaar en met het prijsniveau van 2018. Lochem is niet opgenomen in de tabel maar Borculo wel. De tabel stelt dat, op basis van de WOZ-waarde van januari 2018, de prijzen die in de oorlog betaald werden in Borculo 16% van de huidige waarde vertegenwoordigen. Dat is vergelijkbaar met andere plaatsen in de Achterhoek zoals Zutphen, Winterswijk en Doetinchem. We mogen aannemen dat de prijzen in Lochem zich ook rond dit niveau bewogen. Dat is een stuk lager dan het landelijk gemiddeld waar de grote steden in het westen van ons land het gemiddelde sterk beïnvloedden, namelijk 35-40% van de WOZ-waarde. De prijzen lagen aanzienlijk lager in het oosten van het land³⁰.

De lijst voor Lochem met joodse percelen is gedurende het onderzoek uitgebreid met andere percelen dan alleen die in de *Verkaufsbücher*. Het onderzoek heeft geresulteerd in een lijst van 47 percelen. Dat zijn de percelen uit de *Verkaufsbücher* en percelen die in andere bronnen zijn aangetroffen, namelijk de beheersdossiers en het dossier van de gemeente over joodse ingezetenen³¹. Het zijn 19 percelen die tijdens het onderzoek aan het licht kwamen waaronder elf weilanden³². Van al deze percelen zijn vijf percelen niet verkocht in de oorlog maar alleen in beheer genomen. De rest werd verkocht.

Bijlage I is het overzicht van de joodse percelen in Lochem. De namen van de joodse eigenaren kwamen we deels al tegen bij de bespreking van de vooroorlogse joodse gemeenschap, zoals de twee takken van de familie Wijler. Eén tak heette volgens het artikel van Eddy ter Braak rijk te zijn, en wel het gezin van Salomon Wijler dat aan de Kastanjelaan 1 woonde. Salomon was landbouwer en

²⁹ Dit is gebaseerd op de *Verkaufsbücher*. Daarvan ontbreekt het eerste deel dus dat kan een iets vertekend beeld geven.

³⁰ <https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html> geraadpleegd op 16 december 2021.

³¹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1.

³² Zie bijlage I. Voor de *Verkaufsbücher* zie: Nationaal Archief, *Verkaufsbücher* mei 2019, <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

bezat twee huizen aan de Kastanjelaan en aan de Molenstraat en daarnaast vijf percelen landbouwgrond. Op een van die percelen in Laren stond een huis³³.

De armere tak, vertegenwoordigd door Samuel Wijler, woonde aan de Paul Krugerstraat 4. Hij bezat vastgoed samen met zijn moeder Amalia Margaretha Wijler-Bamberg want zijn vader Adolf was voor de oorlog overleden. Zij bezaten het pand aan de Paul Krugerstraat en een huisje of schuur aan de Wal. Daarnaast waren er twee weilanden waarvan een het bezit was van Amalia alleen.

Antiquair Abraham Nijstad zien we terug met twee panden aan de Bagijnenstraat en een pand aan 't Ei. De gebroeders Hartog waren slagers aan de Walderstraat. Zij bezaten dit pand en de Zwiepseweg 59 en een stuk landbouwgrond. Ook valt lager Samuel Roos op. Hij bezat een pand aan de Markt en een aan de Walsteeg en nog twee weilanden. Het pand aan de Walsteeg werd in de oorlog gekocht door de gemeente Lochem. De andere joodse eigenaren van de percelen die de gemeente Lochem in de oorlog kocht staan natuurlijk ook in de lijst: twee percelen van Salomon Joseph Vromen, winkelier in manufacturen aan de Bierstraat, en de percelen van de joodse gemeente. Daarover later meer.

De oorlogskopers staan met naam en toenaam in de *Verkaufsbücher* maar meer weten we niet van hen. In Lochem valt een tweetal namen op onder de kopers omdat zij vaker joods vastgoed kochten: Cornelis Johan van Binsbergen en Johannes Gradus Kupper. Van hen zijn er beheersdossiers want als collaborateurs stonden deze mannen na de oorlog onder beheer. NSB'er Cornelis Johan van Binsbergen kocht twee joodse huizen en een stuk landbouwgrond. Uit zijn dossier blijkt dat hij vanaf 1943 bij de landwacht zat, een paramilitaire organisatie opgericht door de Duitsers en gelieerd aan de NSB. In die hoedanigheid had hij meegewerkt aan een razzia op niet-joodse onderduikers. Hij werd daarvoor na de oorlog veroordeeld tot acht jaar gevangenisstraf. Hij kocht Markt 9 voor zichzelf en H. Postelweg 6 voor zijn dochter, Johanna Herremina Gozina van Binsbergen³⁴.

Een nog grotere koper van joods vastgoed was Johannes Gradus Kupper. Hij kocht Kastanjelaan 1, Molenstraat 3 en Bagijnenstraat 27 en zijn zoon Frederik Gerhard Kupper begon met de aankoop van Markt 25. Daar was in totaal een bedrag van f. 16.600.- mee gemoeid. Uit het beheersdossier van zoon Frederik blijkt dat hij in 1943 naar Duitsland is betrokken. Na de oorlog was hij afwezig. Dat verklaart mogelijk waarom zijn aankoop, Markt 25, uiteindelijk niet door is gegaan³⁵. Johannes Gradus zei opmerkelijk genoeg in een verklaring dat hij de koper van Markt 25 was. In ieder geval erkende hij na de oorlog dat al zijn aankopen joods bezit waren geweest en dat hij dat geweten had. Dat gold voor de aankoop van Kastanjelaan 1, die hij doorverkocht met f. 250,- winst aan een zekere de Koning. Die wist ook dat het joods bezit was en wilde er na de oorlog gaan wonen: Kupper: "Wij hebben toen de koop gesloten was een hele fles jenever leeggedronken (...)"³⁶.

³³ Eddy ter Braak, *De Lochemse familie Wijler en de Tweede Wereldoorlog*, in: *Land van Lochem (2020-03)*, p. 5-14.

³⁴ Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 41945 en 41996. In zijn CABR-dossier zit een handgeschreven brief waarin hij vraagt om in aanmerking te komen als koper van het weiland van Samuel Roos. Zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 779, brief d.d. 13 januari 1942.

³⁵ Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.08, inventarisnummer 112798 en 5209 PD 64-7.

³⁶ NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 99095, proces-verbaal d.d. 25 maart 1946. Zie ook proces-verbaal d.d. 7 augustus 1945.

Bij de roof van vastgoed hadden de gemeenten geen betrokkenheid. Het was een landelijke operatie, gecoördineerd vanuit Den Haag, met medewerking van lokale privépersonen en makelaars. Het ging allemaal buiten de gemeente om, behalve wanneer de gemeente koper was.

4.2 Panden en percelen aangekocht door de gemeente

Op 4 mei 1943 schreef Bernard Claase, de vertegenwoordiger van de ANBO voor Gelderland, aan burgemeester van Elten: “Naar wij van onze heer G.J. Slijkhuis vernamen, heeft u interesse om voor de gemeente Lochem eigendommen aan te kopen, welke afkomstig zijn van de Israëlitische Gemeente te Lochem.” De burgemeester antwoordde snel, op 7 mei: “In antwoord op Uw terzijde aangehaalden brief, deel ik u mede, dat ik interesse heb voor de volgende eigendommen, afkomstig van de Israëlitische Gemeente” en dan volgt een opsomming van de percelen. De burgemeester vervolgde: “Tevens herinner ik u eraan, dat ik ook interesse heb voor het pand Bierstraat 2 (eigendom S.J. Vromen), het pakhuis in de Walsteeg (eigendom van S. Roos) en het schouwburgcomplex³⁷.” Deze briefjes geven direct een mooi inzicht in hoe de roof verliep. De burgemeester had van Slijkhuis gehoord dat de panden op de markt zouden komen en wist bij wie hij moest zijn. Bernard Claase was degene die er namens de ANBO over ging. Het lokale contact was Gerrit Jan Slijkhuis, de makelaar uit Doetinchem.

Sinds 21 januari 1943 had Lochem een NSB-burgemeester, Frederik Daniël Nikolaas van Elten. De wethouders en de locoburgemeester namen toen ontslag. Van Elten vertegenwoordigde de gemeente steeds bij de aankopen van joods bezit. Het is goed om te weten dat de burgemeester niet meer gecontroleerd werd door een gemeenteraad. Met VO 152/1941 waren vanaf 1 september 1941 de gemeenteraden, gemeentelijke commissies en de colleges opgeheven en nam de burgemeester die taken waar³⁸.

Het is bekend dat de gemeente Lochem een aantal joodse panden kocht. De panden staan in de *Verkaufsbücher*. Er zijn geen andere aankopen van de gemeente aangetroffen tussen de nieuwe adressen die tijdens dit onderzoek aan het licht gekomen zijn. Waarom kocht de gemeente deze panden en hoe verliep het rechtsherstel? Per pand zal ik die vraag hier behandelen. Roof en rechtsherstel worden hier tegelijk behandeld omdat de bronnen voornamelijk gemaakt zijn in het kader van het rechtsherstel. Met andere woorden: de informatie over de oorlogskoop en de bestemming die de gemeente had met de percelen komt vooral uit de dossiers van het NBI en uit de akten van rechtsherstel.

³⁷ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 4 mei 1943 en brief d.d. 7 mei 1943*.

³⁸ Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006), p. 289-293. Zie ook: Broeke, H.J. ten, A. Dieperink, H.L. Steenblik, J. Klein Egelink, G.J. Ten Arve, *Lochem in oorlogstijd 1940-1945. Met wat er aan vooraf ging ...én wat er na kwam* (Lochem: Historische Vereniging Lochem-Laren, z.j.), p. 88.

Het gaat om de volgende panden:

- Bierstraat 2
- Spaarbanksteeg ongenummerd
- Westerwal 1-4-5-6-7, de synagoge
- Walsteeg 29, hoek Vilderstraat
- Sociëteits- en schouwburgcomplex. Dit perceel wordt hier verder niet behandeld. Het staat niet in de *Verkaufsbücher* want het was een niet-joods perceel, verkocht door de commissaris voor *Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen*, Hans Werner Müller-Lehning, in het kader van de liquidatie van verenigingen en stichtingen. Eigenaar was vereniging *de Verenigde Sociëteiten*. De gemeente kocht het in 1944 voor f. 23.000,-. In 1947 gaf de gemeente het perceel terug. De vereniging moest daarvoor f. 20.000,- betalen als vergoeding voor afgeloste hypotheek, waarvan f. 5.000,- als bijdrage in herstelwerkzaamheden³⁹.

4.2.1 Bierstraat 2 en Spaarbanksteeg

Bierstraat 2 en een tuin aan de Spaarbanksteeg waren twee percelen die in handen waren van één eigenaar: Salomon Joseph Vromen. Hij woonde aan de Bierstraat met zijn vrouw Mietje en dreef een winkel in manufacturen. Het ging de gemeente om het woonhuis aan de Bierstraat dat tegenover het gemeentehuis lag en als kantoorruimte gebruikt kon worden. Het was bovendien een historisch pand. De gemeente wist dat het om joods bezit ging. Burgemeester van Elten vertegenwoordigde de gemeente bij de aankoop en ondertekende het gemeentebesluit. De tuin aan de Spaarbanksteeg en het pand waren van elkaar gescheiden door de Spaarbanksteeg.

Het schuurtje en tuin aan de Spaarbanksteeg werd eerst aangekocht omdat de ANBO dat het eerst aanbood. Het besluit is van 24 september 1943. De kosten waren f. 400,-. Een maand later volgde Bierstraat 2 voor f. 3250,-. De burgemeester moest de aankoop laten goedkeuren door de Commissaris van de provincie maar dat duurde allemaal te lang vond de ANBO. Ze wilden dat de gemeente zo snel mogelijk tekende en betaalde. De goedkeuring kwam er uiteindelijk. Pas op 12 juni 1944 werd de gemeente officieel eigenaar van de beide percelen. Kennelijk kostte het tijd om het formele traject te doorlopen. Uit een volgend gemeentebesluit blijkt dat de gemeente het had gekocht met huurders erin. De ANBO had het pand dus al verhuurd en wel aan mevrouw J. de Vos-Blokker (beneden) en aan mevrouw A. Droogers-Gerritse (boven) voor beiden à f. 3,- per week. De gemeente nam deze huurders over vanaf juni 1944. Kennelijk had de gemeente wel eerder huur ontvangen want de ANBO vorderde huur terug van de gemeente over de periode 15 april 1943-12 juni 1944. Hoe dit precies zit wordt niet duidelijk uit de stukken. Na de oorlog bleef de gemeente het pand verhuren en van een kantoorfunctie lijkt geen sprake geweest te zijn. Vanaf 1 maart 1947

³⁹ Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 868, aangiftenummer 10556. Dit vastgoed moest opgegeven worden volgens VO 145/1940. In het CABR dossier van Johannes Gradus Kupper wordt de Schouwburg ook genoemd, als Landwachtkazerne, zie: NL-HaNA, Justitie / CA Bijzondere Rechtspleging Justitie, 2.09.09, inv.nr. 98929.

huurde de kunstschilder Hendrik van Oortmarssen de winkel op de benedenverdieping voor 3 gulden per week. De schilder had daar zelf om gevraagd en had de winkel als atelier nodig⁴⁰.

Na de oorlog werd Salomon Joseph Vromen vertegenwoordigd door de bekende joodse schrijver Hartog Beem. Beem was zijn bewindvoerder en was getrouwd met de zus van Mietje. Voordat het rechtsherstel geregeld werd vond er enige correspondentie plaats tussen de gemeente en Beem. De correspondentie ging over de wens van de gemeente om beide percelen te behouden. De gemeente wilde eigenaar blijven van Bierstraat 2, zo blijkt uit de stukken. De gemeente wilde het pand vooral uit 'historisch oogpunt' behouden. Beem stelde gelijk dat het pand f. 5000,- waard was en dat de gemeente het onder de marktprijs had gekocht "wat met joodse eigendommen in die tijd veelal het geval was⁴¹." Ook de Spaarbanksteeg wilde de gemeente houden omdat Bierstraat 2 geen bergruimte had en omdat bij verkoop aan iemand anders de gemeente geen controle meer had over wat er met het perceel zou gebeuren en of de "oudheidkundige-aesthetische belangen van dit hoekje in de gemeente voldoende gewaarborgd zijn⁴²." Het advies om de Spaarbanksteeg te behouden kwam van directeur Wessel van de Technische Diensten Lochem aan de burgemeester en die nam dat advies over. De gemeente ging ervan uit dat Beem in deze redenering zou mee gaan. Er was al een potentiële koper voor het perceel Spaarbanksteeg die de gemeente dreigde voor te zijn, namelijk de kruidenier Hillebrants van de Markt 3. Deze had al bouwplannen.

Uiteindelijk behield de gemeente het pand aan de Bierstraat maar Hartog Beem en de erfgenamen wilden kennelijk de Spaarbanksteeg zelf verkopen. De gemeente moest voor de Bierstraat wel nogmaals de koopprijs betalen, ditmaal een meer passende prijs à f. 5600, en moest de huren afdragen vanaf 12 juni 1944⁴³. Daarvan werden wel weer de kosten afgetrokken die de gemeente had gemaakt. Die kosten waren verzekeringen, grondbelasting, maar ook onderhoudskosten zoals schilder- en loodgieterswerk. Dit werd allemaal gespecificeerd in een overzicht dat de gemeente had opgesteld. Of het redelijk was om al deze kosten bij de oorspronkelijke eigenaar neer te leggen, daar kun je over twisten, maar het was standaardprocedure voor het rechtsherstel toen. Het is niet duidelijk of en hoe de huren werden terugbetaald die voor 12 juni 1944 waren betaald aan de ANBO. Opvallend is dat er geen gemeentelijke belastingen werden verrekend.

Aan gederfde huren minus vaste lasten betaalde de gemeente f. 751,31. En er werd een hypotheek verrekend die de oorspronkelijke eigenaar moest betalen omdat deze was afgelost door de gemeente Lochem. De gemeente nam de claims op de NGV over van Vromen, ook een standaard afspraak, en die werden voor een deel uitgekeerd, zo blijkt uit de documenten. Het gemeentebesluit tot rechtsherstel is van 19 februari 1948, de akte van 15 juli. Wat betreft de Spaarbanksteeg werden er geen kosten verrekend. De kosten die de gemeente aan het perceel had gehad werden gelijkgesteld aan de huurwaarde. Het wordt niet duidelijk op welke bedragen dit gebaseerd was. Waarschijnlijk was het perceel niet verhuurd geweest. Het perceel werd teruggegeven aan Vromen en uit het kadaster blijkt dat de erven het inderdaad aan Hillebrants verkochten in 1949. Mogelijk

⁴⁰ Uit de gemeente begroting 1946 blijkt dat hij het huurde naast J. de Vos-Blokker, dus hij had alleen de winkel. Zie: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 437.

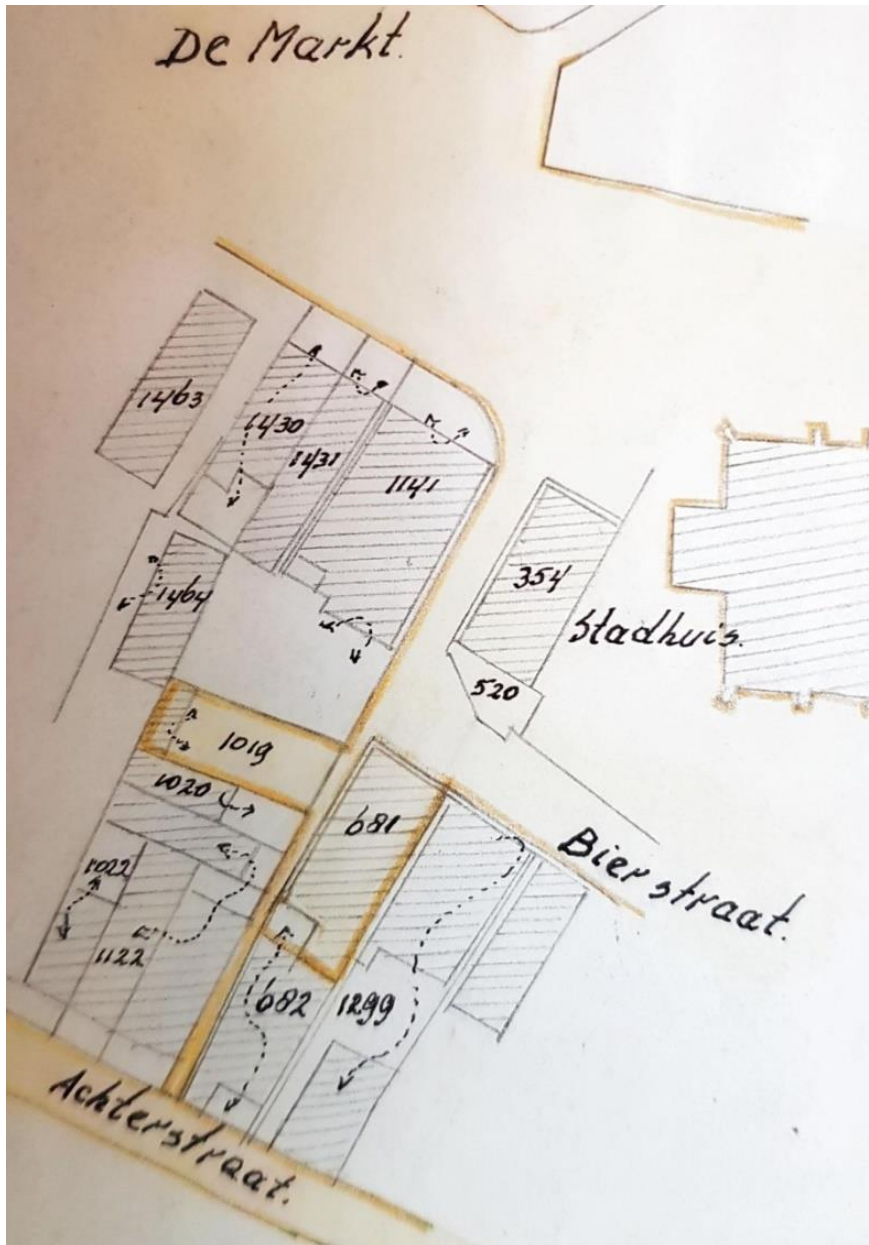
⁴¹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 341, *brief d.d. 2 januari 1947*.

⁴² NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 341, *brief gemeente Lochem d.d. 11 augustus 1947*.

⁴³ Eigenlijk is altijd onduidelijk hoe en of de inkomsten en uitgaven verrekend zijn van panden tijdens de periode dat ze onder beheer stonden en (nog) niet verkocht waren.

kregen ze van Hillebrants een betere prijs dan van de gemeente maar in de correspondentie tussen gemeente, Hartog Beem en de notaris staan geen bedragen genoemd voor de Spaarbanksteeg.

Het rechtsherstel vond dus plaats en we kunnen stellen dat Beem de belangen van de vermoorde Vromen naar beste kunnen verdedigde. De gemeente werkte mee vanuit de wetenschap dat, zo lezen we tussen de regels, dit geen fatsoenlijke aankoop was geweest. Het rechtsherstel werd aan de gemeenteraad voorgelegd en aangenomen op 19 februari 1948⁴⁴.

Kadastrale kaart van de beide percelen. Het gaat om 1019 en 681.

⁴⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 341, Bierstraat 2 (aankoop, rechtsherstel S.J. Vromen), 1943-1953. Zie voor Spaarbanksteeg ook Kadastrale gemeente Lochem, leggerartikel 4822 en 3876. Voor de gemeenteraad zie: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1143, vergadering 19 februari 1948.

4.2.2 De synagoge en andere bezittingen van de joodse gemeente

We zagen al dat de burgemeester in mei 1943 interesse had getoond in de bezittingen van de joodse gemeente. Na de briefwisseling tussen van Elten en de ANBO ging er een half jaar voorbij tot het besluit tot aankoop⁴⁵.

Over welke percelen hebben we het precies? Het was namelijk een complex van verschillende kadastrale percelen aan de Westerwal gelegen. Het ging om de volgende percelen met adres en de toenmalige kadastrale nummers:

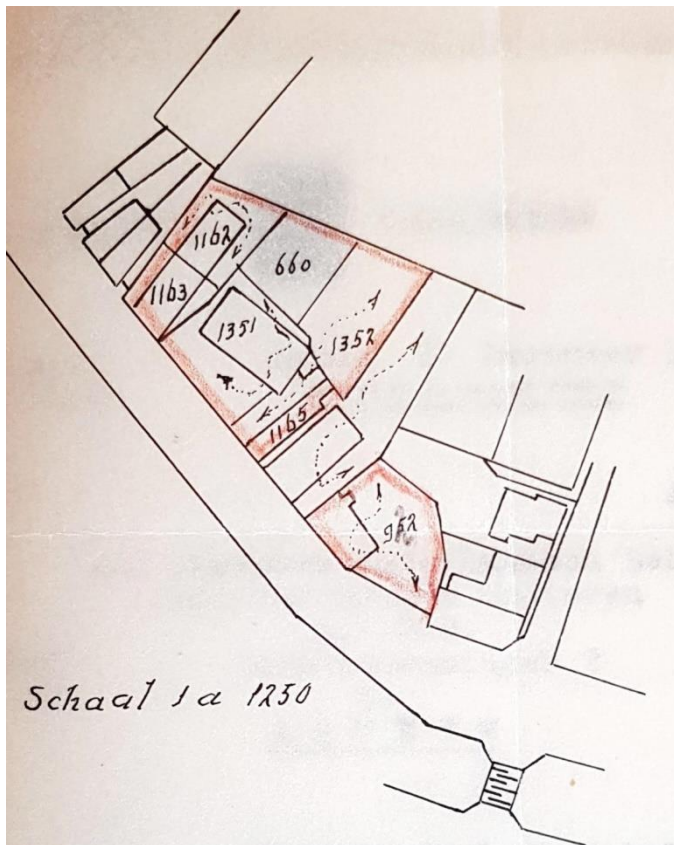
- Westerwal 6: synagoge met erf (F 1351)
- Westerwal 1: school met erf (F 922). Op dit perceel lag een niet meer in gebruik zijnde begraafplaats.
- Westerwal 7a: vergaderlokaal met erf (F 1162)
- Westerwal 7: huis met erf (F 1163)
- Westerwal 4: huis (F 1165)
- Westerwal 5: huis met erf (F 1352)
- Tuin (F 660)

Het gemeentebesluit tot aankoop is van 22 november 1943. De burgemeester “waarnemende de taak van den Raad” besloot tot aankoop van de zeven percelen voor een prijs van f. 8700,-. De gemeentearchitect had de burgemeester geadviseerd hierover en vond de prijs redelijk. Wel zette de architect zijn vraagtekens bij de aankoop van alle percelen. Hij vond vooral de synagoge en het vergaderlokaal bruikbaar voor de gemeente omdat die als opslag voor schoolmeubelen gebruikt kon worden. Wegens uitbreiding van de Ulo had die school ruimtegebrek. De joodse school zou prima tot badhuis verbouwd kunnen worden. De andere percelen, de huizen, vond de gemeentearchitect niet zinnig om aan te kopen.

Dat advies werd niet opgevolgd want de gemeente kocht alle zeven percelen aan. De akte is van 12 juni 1944, dezelfde dag als de aankoop van Bierstraat 2. Dit werd waarschijnlijk tijdens een bijeenkomst bij notaris Everwijn afgehandeld. Waarom er zoveel tijd tussen het besluit en de akte zat, is niet duidelijk. Slijkhuis vertegenwoordigde Dirk Hidde de Vries van de ANBO en Frederik Daniël Nikolaas van Elten vertegenwoordigde de gemeente Lochem. Direct na het tekenen van de akte verzocht van Elten aan het kadaster om de aantekening van de in beheer name door de NGV uit het kadaster te verwijderen. Daarna kwamen de percelen op naam van de gemeente Lochem te staan.

Net als bij Bierstraat 2 zaten er huurders in de drie woningen die van de joodse gemeente waren geweest. Nummer 4 was verhuurd aan G.W. ter Schegget voor f. 9,20 per maand, Westerwal 5 aan J. Henseler voor f. 9,33 per maand en in Westerwal 7 woonde R.B. Boers voor f. 12,- per maand. De gemeente zette de verhuur voort na juni 1944.

⁴⁵ Deze paragraaf is gebaseerd op: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *Westerwal 1, 4, 5, 6 en 7, synagoge, vergaderlokaal, school en drie huizen met erf (aankoop en rechtsherstel), 1943-1965*. Er was ook een mikwe. Deze zou na de oorlog samen met de school worden afgebroken.

Kadastrale kaart van 1943 die bij de akte gevoegd was

Verhuur van de synagoge

Het rechtsherstel duurde lang, zelfs voor de maatstaven van toen. In 1950 was voor de meeste percelen het rechtsherstel wel geregeld in Nederland maar de gemeente Lochem kreeg het pas in 1953 rond. We gaan het rechtsherstel uitpluizen op basis van het bronnenmateriaal. Maar eerst iets over wat er na de oorlog met de panden gebeurde zolang ze nog van de gemeente waren en voordat het rechtsherstel geregeld was.

De panden waren deels verhuurd zoals we bij de woonhuizen zagen. Na de oorlog waren er verschillende partijen die hun oog lieten vallen op de leegstaande andere gebouwen van de joodse gemeente, dus de synagoge zelf, het schooltje en het vergaderlokaal. Het vergaderlokaal werd bijvoorbeeld vanaf 1948 gebruikt door de padvinders. Ze wilden daar het *Spel der verkenners* kunnen spelen dat bij slecht weer binnen moest. De gemeente gaf toestemming en de padvinders moesten wel netjes opruimen en voor ramen zorgen. In 1949 toonde het bestuur van de Jonge Kerk, onderdeel van de hervormde kerk, belangstelling voor de zaal die toen sterk verwaarloosd was. De padvinders gebruikten de zaal niet maar hadden verzuimd de sleutel in te leveren. De Jonge Kerk mocht de zaal gebruiken voor twee gulden in de week. En een jaar later gingen de padvinders er weer in. Het is overigens niet altijd duidelijk of het hier om de school gaat of om het vergaderlokaal maar het lijkt om nummer 7a, het lokaal, te gaan.

In 1951 huurde in ieder geval een zekere Jan Chris Menkhorst uit Laren de school aan Westerwal 1. Dat er weinig bewustzijn was van het verleden van deze percelen blijkt wel uit een andere brief van

de onderwijzer Hardon aan de gemeente Lochem: “Van een van de leiders van de Hobby Club “de Vrije Werkplaats” ontving ik het verzoek het lokaal de “Westerwal” a.s. zaterdag 29 november van 7 tot 1 uur te mogen gebruiken voor een familiefestje. Gaarne zou ik hem ter wille zijn (...)”⁴⁶.” De gemeente wees het verzoek af. Ook was er een kwestie rond de heer Willem Wissink. Hij bezat het perceel met het kadastrale nummer F 1453 dat schuin achter Westerwal 4 lag en had klaarblijkelijk grond in gebruik genomen van het perceel waarop de school stond. Wissink wilde bovendien nog een strook grond van dat perceel verwerven. Tot slot wilde de heer Boers het huis dat hij huurde, Westerwal 7, kopen van de gemeente maar de gemeente wees dat af zo lang het rechtsherstel niet geregeld was. Er was dus veel belangstelling voor het vastgoed van de joodse gemeente in de naoorlogse jaren.

De synagoge zelf werd verhuurd vanaf 1947. Het is onduidelijk wat er in de voorgaande jaren precies met de sjoel gedaan was en of deze inderdaad als opslag voor de ULO gebruikt was. De huurder werd *Antiquarium Batavum* van G. Nabrink. Dit was een antiquariaat voor boekverkoop en deel van een commanditaire vennootschap, een firma met meerdere vennoten, die in Den Haag en Lochem zat. Batavum huurde de synagoge vanaf 1 mei 1947. De huurprijs bedroeg f. 200,- per jaar. De gemeente moest een belangrijke voorwaarde stellen aan de verhuur: de huur zou opgezegd worden zodra het rechtsherstel had plaatsgevonden. Daartegen protesteerde de zaakwaarnemer van Batavum R. Schierenberg omdat zij kosten hadden moeten maken aan het herstel van de synagoge. Batavum had naar eigen zeggen f. 1323,- uitgegeven om de sjoel geschikt te maken voor boekenopslag, en dat met het gevaar er elk moment uitgezet te kunnen worden. De gemeente zegde daarom in 1949 toe dat Batavum de synagoge sowieso voor drie jaar zou mogen huren mocht de gemeente eigenaar blijven. Opmerkelijk genoeg was R. Schierenberg ook uitbater van antiquariaat Junk in Den Haag, ongetwijfeld deel uitmakend van dezelfde CV. Schierenberg had in de oorlog beslag weten te leggen op een huis waarvan de joodse huurder in Nederland overleden was, namelijk Walderstraat 12. Het ging om Meyer Leverpoll. Het huis werd op 17 december 1942 aan Schierenberg toegewezen⁴⁷.

Eind 1949 meldde Batavum nog een euvel aan de synagoge aan hun zaakwaarnemer Schierenberg. Het dak was niet goed meer en er was geen echte zolder maar alleen een niet te belopen plafond in de synagoge: “Als de sneeuw op het plafond zou beginnen te smelten, zou er een niet te herstellen schade ontstaan aan de duizenden boeken, die er onder opgeborgen zijn”⁴⁸.” De gemeente repareerde daarna de losliggende en ontbrekende dakpannen maar daarmee waren de lekkages niet verholpen omdat de pannen min of meer los lagen. Daarom wilde Batavum in 1950 een huurtermijn van vijf jaar vastleggen want ze zouden meer kosten moeten maken voor o.a. het dak. Het lijkt erop dat de kwestie van het dak niet voor het rechtsherstel werd opgelost. Wel is zeker dat het antiquariaat na het rechtsherstel de huurder bleef van de voormalige synagoge.

Rechtsherstel

Bij het proces van rechtsherstel waren twee partijen van belang. Aan de ene kant de joodse gemeente van Lochem. Daar er nauwelijks nog joden in Lochem waren was er eigenlijk geen sprake meer van een gemeente. Daarom werd de gemeente vertegenwoordigd door het Nederlands

⁴⁶ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 22 november 1952*.

⁴⁷ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv. nr. 1, *brief 17 december 1942, brief 16 december 1942, brief 23 december 1942*.

⁴⁸ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 22 november 1949*.

Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), dat de joodse gemeenten in Nederland vertegenwoordigde. Het NIK had een speciale commissie in het leven geroepen, de *Centrale Commissie voor oorlogsschade der Joodse Gemeenten in Nederland*. Daarnaast speelde de joodse gemeente in Borculo een rol omdat die in 1947 de rechtsopvolger werd van de joodse gemeente Lochem. De andere partij was de gemeente Lochem, vertegenwoordigd door burgemeester Remmet van Luttermant of diens opvolger vanaf 1950 Hendrik Arend Beusekamp. Oud-burgemeester van Elten werd in 1947 tot vier jaar gevangenisstraf veroordeeld. De partijen hielden van Elten duidelijk verantwoordelijk voor de onrechtmatige aankopen in de oorlog. Het NIK schreef in 1946 aan de gemeente Lochem: “Wij wenden ons echter eerst rechtstreeks tot U, om te vernemen, of Uw college genegen is, dit onrecht, door Uw vorigen burgemeester begaan, te herstellen (..)”.⁴⁹ De gemeente wist niet goed hoe hier op te antwoorden en vroeg advies aan de Vereniging van Nederlandse Gemeenten. Ook de gemeente zelf legde de schuld bij van Elten: “Wij delen U mede, dat tijdens de bezetting door den N.S.B. burgemeester eenige Joodsche eigendommen voor de gemeente zijn aangekocht. Ten aanzien van deze eigendommen zal rechtsherstel moeten plaatshebben. De vraag rijst echter of de gelden, die de gemeente hiervoor heeft betaald, geheel verloren zijn of dat deze van een of andere instelling mogelijk teruggevorderd kunnen worden. Zoudt U ons hierover nader kunnen inlichten?” Vervolgens over de joodse gemeente: “Het Bestuur en de leden van deze gemeente zijn op een enkele persoon na niet weder teruggekeerd. Slechts de Voorzitter der gemeente is teruggekeerd, doch laat zich blijkbaar niet veel gelegen liggen aan de zaken der Ned. Isr. Gemeente.” Deze twee brieven waarin de gemeente zich niet bepaald empathisch opstelt markeren het begin van het rechtsherstel.

In 1946 deed notaris Everwijn als bemiddelaar bij het rechtsherstel een voorstel voor een standaard regeling. Het is niet duidelijk hoe en of daarop gereageerd werd want het dossier bevat geen correspondentie meer uit 1946 of 1947. De gemeente gaf begin 1949 aan de percelen te willen behouden. Het gehele complex was in december 1948 door het *Prijzenbureau onroerende zaken in het ambtsgebied Zutphen* getaxeerd op f. 10.800,-. Directeur Wessel van de Technische Diensten van de gemeente taxeerde het geheel vervolgens zelf op f. 8700,-, de prijs van de oorlogskoop. Daarna gaf de gemeente aan Everwijn aan dat ze f. 5000,- wilde betalen. De gemeente stelde dat de percelen waren aangekocht met de intentie ze te behouden voor de joodse gemeente zodat ze na de oorlog weer aan de joodse gemeente teruggeven konden worden. De gemeente vervolgde in haar brief: “Nu deze eigendommen hun oorspronkelijke bestemming niet meer zullen behouden, hebben deze voor de gemeente in de toekomst slechts waarde voor de verkrijging van een sanering van dat gedeelte der bebouwde kom, zodat de waarde uitsluitend gezocht moet worden in de grond⁵⁰.” Daarom kwam de gemeente tot een bedrag van f. 5000,-. Van de goede intenties van de gemeente tijdens de oorlog blijkt niets uit de documenten over de aankoop van de synagoge. Het NIK nam het bod niet in overweging.

Een klein jaar later, december 1949, was de gemeente bereid tot een bod van 7500 gulden. Dit omvatte alle zeven percelen plus een ander perceel aan de Bergweg. Dit perceel lag tegen de joodse begraafplaats aan de Zutphenseweg aan en was ooit bedoeld als uitbreiding van de begraafplaats, mocht dat in de toekomst nodig zijn. De joodse begraafplaats was niet verkocht tijdens de oorlog maar dit perceel wel, aan een zekere Jacob Vorstelman, hotelhouder. Hierover had rechtsherstel plaatsgehad in 1949 en het perceel was nu dus bezit van de joodse gemeente Borculo. De gemeente

⁴⁹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 7 oktober 1946*.

⁵⁰ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 11 januari 1949*.

Lochem wilde het perceel hebben als bouwterrein. Dat perceel was 7,37 are groot, dus 737 m². Onderdeel van deze afspraak zou zijn dat de gemeente Lochem de joodse begraafplaats aan de Zutphenseweg zou overnemen en eeuwigdurend zou onderhouden. Niemand keek meer naar de begraafplaats om en dat was tegen het zere been van de joodse gemeente Borculo. De joodse gemeente Borculo klaagde nog in 1952, toen het rechtsherstel nog steeds niet rond was, dat er kinderen speelden op de graven: “Hedenavond ter vergadering bijeen werd mij erop attent gemaakt dat wij de joodse begraafplaats te Lochem schandelijk verwaarloosden. De kinderen liepen op de begraafplaats in en uit en maken er een speelplaats van⁵¹.” Tot slot zou een oude begraafplaats aan de Westerwal die naast het schooltje lag, buiten het rechtsherstel blijven en eigendom blijven van de joodse gemeente Borculo.

Het NIK en de joodse gemeente Borculo accepteerden begin 1950 de prijs van f. 7500. Dat was geen hoge prijs. De prijs van de oorlogskoop was hoger geweest, namelijk f. 8700,-, terwijl Schütz schrijft dat die prijzen juist aan de lage kant waren. En deze lagere naoorlogse prijs omvatte nog een extra perceel. Ook de beide taxaties noemden een hogere waarde. Hoe dan ook, met deze prijs en deze afspraken kreeg het rechtsherstel in 1950 bijna de definitieve vorm. Op 26 april 1951 stemde de gemeenteraad met dit voorstel in. Het valt in de notulen van de raad op dat er vooral vragen gesteld werden over het onderhoud van de begraafplaats aan de Zutphenseweg omdat dat eeuwigdurend was. Wat haalde de gemeente zich daarmee op de hals? Kon de begraafplaats niet beter geruimd worden? Ruimen is iets wat bij joodse begraafplaatsen in Nederland niet geoorloofd is. Een ander raadslid merkte op “het onderhoud heeft toch geen zin”. De wethouder voegde toe dat de rechtsherstel-regeling gunstig was voor de Lochemse gemeente, anders zou deze nog duurder zijn geworden. Bovendien was het onderhoud van de begraafplaats van ‘innerlijke’ en ‘geestelijke’ betekenis voor de joodse gemeente⁵².

Daarna ontstond er weer een vertraging, zo zeer dat notaris Hendrik Cornelis Felix, die het rechtsherstel van Everwijn had overgenomen, op 16 juni 1952 aan de gemeente schreef: “Blijkens de zojuist door mij ontvangen richtlijnen moet ik het geschil aan de Raad voor het Rechtsherstel voorleggen indien niet binnen een redelijke termijn tot overeenstemming wordt gekomen⁵³.” Hij wilde weten wat nu nog de problemen waren. Het lijkt erop dat de gemeente moeite had financiering te vinden voor het rechtsherstel. Daarnaast gaf de gemeente aan dat er onduidelijkheid was over hoe groot het perceel van de oude begraafplaats aan de Westerwal precies was. Dat moest nog uitgezocht worden maar niemand bleek dat te weten of te kunnen aantonen. Uiteindelijk besloot men, opmerkelijk genoeg, de begraafplaats te ruimen en ging dit perceel toch weer naar de gemeente Lochem. Dat resulteerde in een nieuw besluit van de raad op 20 april 1953⁵⁴.

Tegen dezelfde prijs werd alles opnieuw aangekocht in het kader van minnelijk rechtsherstel maar er werd nog wel een exploitatiesaldo van f. 1084,49 aan toegevoegd. Dat was het bedrag dat de gemeente Lochem had verdiend aan de verhuur van de verschillende panden. Daar waren vaste lasten van afgetrokken. Het valt op dat het overzicht van baten en lasten dat de gemeente had opgesteld over de jaren 1944-1948 f. 1170,94 bedroeg. Vijf jaar later is het totale batige saldo dus

⁵¹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 30 maart 1952*.

⁵² NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1144, *notulen d.d. 26 april 1951*. Zie ook: Schütz, Raymund, *Kille mist*, p. 242-246.

⁵³ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 16 juni 1952*.

⁵⁴ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 368, *brief d.d. 16 april 1953*.

lager. Daarnaast nam de gemeente de claims op de NGV over van de joodse gemeente, een standaard afspraak, en die werden voor een deel uitgekeerd.

Met de akte van 28 september 1953 was het rechtsherstel dan rond. Omdat het perceel aan de Bergweg officieel niet bij het rechtsherstel hoorde, werd deze in een aparte akte verkocht aan de gemeente Lochem. Dat perceel was eerder getaxeerd op f. 2355,- en dat was de koopprijs. Daarmee kwamen de totale kosten van de gemeente Lochem op f. 7500,- plus het batig saldo van f. 1084,49.

Vooruitlopend op de conclusie kunnen we stellen dat het rechtsherstel lang duurde, maar het lijkt er niet op dat de gemeente Lochem bewust probeerde te vertragen of dat zij zich op goede trouw beriep. Ze erkende dat het rechtsherstel nodig was maar ze handelde wel uitsluitend vanuit haar eigen -financiële- belangen en niet vanuit het besef dat zij had meegewerkt aan de ontrechting van de Lochemse joden. De prijs die zij uiteindelijk betaalde voor alle percelen was een stuk lager dan de prijs die in de oorlog betaald was en dat was uitzonderlijk vergeleken met de rest van Nederland. Waarschijnlijk wreekte zich hier het feit dat de Lochemse joodse gemeente niet goed vertegenwoordigd kon worden.

Kadastrale kaart van de joodse begraafplaats

4.2.3 Walsteeg 29

De gemeente Lochem kocht ook een schuur aan de Walsteeg. Volgens de *Verkaufsbücher* lag deze op de hoek van de Vilderstraat. Eigenaar was de slager Samuel Roos. Hij was op 28 mei 1943 vermoord in Sobibor. Het gemeente besluit om het perceel aan te kopen dateert van ook van 28 mei 1943, een wel heel pijnlijk toeval. De gemeente wilde het hebben als pakhuis voor de dienst openbare werken, als opslag dus. In de buurt van deze schuur lagen nog twee pakhuizen die de dienst al gebruikte. De koopprijs was f. 800,-. De gemeente had de schuur laten taxeren. Na de oorlog claimde de bewindvoerder van Samuel Roos en zijn kinderen, de heer Ph. Roozendaal, het perceel namens Samuel Roos. De gemeente wilde hier wel aan meewerken maar beweerde de schuur nooit gebruikt te hebben omdat deze al in gebruik was genomen door een zekere B.J. Schekman. Deze had dit afgesproken met Samuel Roos. De gemeente had de schuur dus wel gekocht maar niet gebruikt en geen huur ontvangen. De dienst gemeentewerken erkende wel dat het perceel moest worden teruggeven en vond ook dat de oorspronkelijk eigenaar recht had op een huurvergoeding omdat er geen huren betaald waren. De burgemeester was het daar, op advies van de directeur Technische Diensten W.H. Wessel, niet mee eens: teruggave was wel aan de orde maar geen huurvergoeding omdat de gemeente zelf ook niets had ontvangen. De burgemeester kreeg zijn zin. In de akte van rechtsherstel van 12 januari 1948 behoeft de gemeente geen vergoeding te betalen. Er werden geen lasten doorberekend aan de joodse eigenaar. Er vond dus geen enkele verrekening plaats, het ging uitsluitend om de teruggave. Dat is een magere regeling gezien het feit dat de gemeente het perceel wel gekocht had. De gemeente kreeg bovendien een deel van de aankoopsom terug want zij had een claim op de NGV gekregen, zoals gebruikelijk was bij het rechtsherstel⁵⁵.

4.2.4 Walderstraat 17

Uit een dossier bij het erfgoedcentrum Zutphen blijkt dat de ANBO ook het perceel Walderstraat 17 heeft aangeboden aan de gemeente Lochem. Dit was een van de twee huizen die de gebroeders Hartog in bezit hadden. Ze hadden hier een slagerij gehad. De ANBO verwoordde het in 1944 zo, alsof het om een gewoon aanbod ging: "In aansluiting op ons schrijven van (..) bieden wij u thans bovengenoemd perceel, vrijblijvend en onder voorbehoud van goedkeuring door de betreffende instantie, te koop aan voor de prijs van f. 6200,- (..) Tot het perceel behoort ook de veeschuur aan de Walsteeg. De huurwaarde van het perceel is f. 520,- per jaar. Met belangstelling zien wij uw antwoord tegemoet.⁵⁶" Op 12 juni 1944 stuurde de ANBO een reminder met hetzelfde aanbod omdat de gemeente nog niet gereageerd had. En uit een brief van nog een maand later blijkt dat de gemeente Lochem het perceel niet gekocht had maar wel huurde. De ANBO ging een huurprijs van f. 10,- per maand in rekening brengen. Uit naoorlogse stukken blijkt dat de gemeente Lochem het joodse pand inderdaad huurde en er het bureau gemeentewerken had gevestigd.

Na de oorlog werd er gesteggeld over de schade die het gebouw had opgelopen wegens oorlogshandelingen. Het dak was beschadigd en dit had de gemeente laten repareren. De gemeente

⁵⁵ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 366. Voor akte rechtsherstel zie: Nationaal Archief, Raad voor het Rechtsherstel, nummer toegang 2.09.48, inv. nr. 837, aangiftenummer 6510.

⁵⁶ Regionaal Archief Zutphen, Inventaris van het archief van de Gemeente Lochem (1935-1971), nummer toegang 1003, inventarisnummer 295, *brief d.d. 28 april 1944*.

wilde echter niet voor de kosten opdraaien: “Toen door beschadiging van bommen de bedoelde dakpannen voor de instandhouding van het gebouw dringend nodig waren, heeft de gemeente architect de bedoelde pannen op het dak laten leggen. Het pand was toen in beheer bij de ANBO en in gebruik als bureau gemeentewerken. Door sabotage van de ambtenaren is de huur, hoewel daarop herhaaldelijk werd aangedrongen, nimmer aan de ANBO betaald, doch werd deze na de bevrijding over de gehele huurtijd aan de beheerders Draaijer en Koning (beheerders van de gebr. Hartog-MJV) uitgekeerd. Uit een en ander mag dus wel worden afgeleid, dat van de zijde der gemeente de belangen van de afwezige eigenaren voor 100% zijn behartigd, zodat recht en billijkheid in deze medebrengen, dat de tegenwoordige beheerders van het pand de bovenbedoelde nota zullen voldoen⁵⁷.”

Het ging om een bedrag van f. 102,95. De bewindvoerder van de gebroeders Hartog wilde het bedrag niet betalen want het ging om schade tijdens de oorlogsjaren, toen de gemeente volgens hem geen huur betaalde, en een reparatie waartoe hij geen opdracht had gegeven. De gemeente Lochem eiste van de bewindvoerder Jacq J. Mogendorff uit Den Haag, dat hij óf de factuur zou betalen óf de huren terug zou betalen aan de gemeente. Hoe dit afliep is niet te reconstrueren. De bedragen zijn niet aangetroffen in de jaarrekeningen 1947-1948 van de gemeente dus het lijkt erop dat de gemeente de factuur niet betaald heeft⁵⁸.

4.3 Inboedels van joodse woningen

Tot zover de verkopen van joods vastgoed aan de gemeente Lochem. Uit het overgedragen archief van de gemeente Lochem blijkt dat de gemeente ook op andere manieren de Jodenvervolgung faciliteerde. Dit heeft niet direct, maar wel zijdelings, met vastgoed te maken. Het is illustratief voor de houding van de bestuursorganen van die tijd: meewerken met de bezetter. Dit is niet uitgebreid onderzocht maar ik wil het wel noemen omdat het een breder beeld geeft van de betrokkenheid van de gemeente.

Op 27 maart 1942 schreef de burgemeester een korte melding aan de Ortskommandantur in Borculo. Het ging over de slagerijen van Samuel Roos aan de Markt 9 en die van de gebroeders Hartog aan de Waldersraat 17: “Beide geschäfte haben von Plaatselijk Toewijzings-Commissie Borculo Bericht Empfangen, dass sie das Fleisch, dass sie in Laden haben verkaufen dürfen, aber weiter kein Fleisch mehr bekommen. Die andere Judengeschäfte sind schon seit Monaten geschlossen⁵⁹.”

Daarna kwam er een verzoek om informatie waar de Lochemse joden precies woonden. De burgemeester stuurde een overzicht van de door joden bewoonde huizen aan de Wehrmachtskommandantur in Arnhem. Dit was waarschijnlijk niet met het oog op roof maar met het oog op vordering van panden door de Wehrmacht.

⁵⁷ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 295, *brief d.d. 13 mei 1947*.

⁵⁸ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 295. Zie ook: inv. nr. 1, *brief 27 maart 1942*. Voor jaarrekeningen zie inv. nrs. 584, 585, 586, 587, 1043, 1044, 1046, 1074, 1048, 1049. Er is niet gecontroleerd of de gemeente de huur daadwerkelijk had overgemaakt aan de bewindvoerder van Hartog want de bijlagen bij de rekening over 1945-46 zijn zeer omvangrijk. In de jaarrekeningen over de jaren 1945-1948 zijn de huren of de herstelkosten niet aangetroffen.

⁵⁹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1, *brief 27 maart 1942*.

Daarnaast is er correspondentie over de inboedels van joodse huizen voorhanden. De gemeente informeerde bij name van de burgemeester de Duitse instanties over de inboedels van joodse huizen. Het gaat om gedetailleerde lijsten met wat er allemaal in bepaalde joodse woningen stond. We hebben het dan over woningen bewoond door joden, zowel eigendom als huur. De lijsten werden opgesteld nadat de joodse inwoners gedeporteerd waren of ondergedoken. De boedellijsten die de burgemeester liet opstellen gingen naar de *Beauftragte* van de provincie Gelderland in Arnhem. Dit speelde nog onder burgemeester van Lutternvelt⁶⁰.

Op 8 april 1943 vroeg het Wehrmacht kantoor Arnhem aan de Lochemse burgemeester bevestiging dat er toch zeker geen schadevergoeding werd uitbetaald aan joden voor vastgoed of meubilair dat in beslag genomen werd. Van Elten schreef terug: "dass in dieser Geimeinde an Juden, für beschlagnahmte Grundstücke und beschlagnahmtes Möbiliar keine Entschädigung gezahlt wird. Heil Hitler!" Het ging dus vooral om informatie voorziening. Uit de correspondentie blijkt niet of de gemeente zelf betrokken was bij het leeghalen van door joden bewoonde huizen⁶¹.

5 Rechtsherstel en heffingen in Lochem

"Wie heeft durven denken dat het tot vandaag zou duren, eer er wederom raadsvergadering zou zijn in Lochem? Wanneer wij nagaan hoeveel schrijnend leed er over de wereld is gekomen, dan kunnen wij niet anders dan dankbaar zijn dat wij er hier zo betrekkelijk goed zijn afgekomen. O, zeker, ook wij hebben ons aandeel gehad; ook wij hebben het verlies van eenige jonge mannen te betreuren, die hun leven lieten bij de verdediging van onze vrijheid; ook wij hebben ons deel gehad bij de wegvoering van onze medemenschen, bij de terwerkstelling van, soms zelfs zeer jonge personen; ook wij weten maar al te goed, hoe onze Joodsche stadgenooten zijn vermoord; hoe verschillende onzer in concentratiekampen zijn vernietigd, hier in Europa en in Azië." Zo begon burgemeester van Lutternvelt de eerste raadsvergadering na de oorlog op 13 november 1945. Hij was sinds 2 april weer burgemeester⁶².

Met deze toespraak begon een periode van wederopbouw en wat betreft het joods bezit, van rechtsherstel. We hebben gezien hoe de koop en het rechtsherstel van de percelen is verlopen die de gemeente Lochem had gekocht. In deze paragraaf ga ik in op het rechtsherstel in zijn algemeen in Lochem. Daarbij kijken we naar de lijst van 47 percelen en vooral naar de percelen die niet door de gemeente waren aangekocht. Die percelen staan in bijlage I. Daarbij zet ik wat algemene karakteristieken van het rechtsherstel op een rijtje. Ten tweede ga ik in op de vraag of er na de oorlog achterstallige heffingen aan joodse inwoners van Lochem door de gemeente zijn opgelegd of niet.

⁶⁰ De *Beauftragte* was een soort toezichthouder van Rijkscommissaris Seyss-Inquart, per provincie benoemd. De correspondentie zit in dossier: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1.

⁶¹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1, *brief 8 april 1943 en brief 12 april 1943*.

⁶² NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 1142, *notulen*.

5.1 Heeft er rechtsherstel plaatsgevonden?

Van alle percelen in joods bezit is gekeken naar de vraag of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden of niet. Als er opvallende voorwaarden of bedragen bij de teruggaaf waren is dat genoteerd. Bijlage I bevat het overzicht van alle percelen, met namen van eigenaren en oorlogskopers. Er is toegevoegd in welk jaar het rechtsherstel plaatsvond. Belangrijkste conclusie: van de 47 percelen is er over 40 rechtsherstel vastgesteld. Van een perceel weten we het niet van en bij een perceel heeft geen rechtsherstel plaatsgevonden, met instemming van de erfgenamen. Vijf percelen zijn niet verkocht en dus min of meer, afgezien van het beheer, bij de oorspronkelijke eigenaar gebleven.

Een aantal zaken valt op, als we naar het rechtsherstel en de akten van Lochem kijken. Navolgende observaties gelden ook landelijk want het zijn algemene karakteristieken van het rechtsherstel.

De oorspronkelijke eigenaren werden altijd aangeslagen voor vaste lasten die mogelijk nog niet betaald waren. In principe werden die lasten verrekend maar er staat in elke akte een standaardzin die stelt dat als vaste lasten nog niet betaald mochten zijn, dat die dan voor de oorspronkelijke eigenaar zijn. Dus stel dat er nog financiële lijken uit de kast zouden komen, dan was de schade voor de oorspronkelijke eigenaren: “De comparant sub 1 (de oorspronkelijke eigenaren – MJV) verbindt zich in zijn gemelde kwaliteit te betalen de zogenaamde vaste lasten welke met betrekking tot het meergemelde perceel mochten blijken niet te zijn betaald, zulks inclusief premies en naheffingen terzake van molestverzekering⁶³.” In principe werden die kosten verrekend als ze bekend waren. Maar er lag dus een risico bij de oorspronkelijke eigenaar.

Dit onderzoek wilde ook toetsen of de oorspronkelijke eigenaren mogelijk financieel zijn benadeeld. Uit eerder onderzoek bleek dat verbeteringen die een oorlogskoper had aangebracht werden doorberekend aan de joodse eigenaar. Dit paste helemaal in het idee van het rechtsherstel want het was herstel en geen compensatie. Dus dat de joodse eigenaar er financieel op vooruit ging, dat was niet aan de orde. Met de ogen van nu lijkt dat niet redelijk want de eventuele verbeteringen werden geheel buiten medeweten en zonder toestemming van de eigenaar gedaan. We zien dat bijvoorbeeld Simon Heilbron f. 500,- moest betalen voor verbeteringen aan zijn weiland, inclusief vaste lasten. Dat gold ook voor Alexander Joseph Hartog voor het pand Zwiepseweg 59. Hij moest vaste lasten inclusief verbeteringen betalen à f. 1026,31. Verder lijkt het erop dat het rechtsherstel niet in onverwacht hoge kosten heeft geresulteerd voor de joodse eigenaren in Lochem. Dit is in bijlage I aangegeven in de kolom *Kosten rechtsherstel*. Als daar een bedrag genoemd wordt is dat het bedrag dat overbleef voor de joodse eigenaar na verrekening van alle lasten en inkomsten.

Bij de restitutie van landbouwgronden waren er wel kosten voor de joodse eigenaren. De roof en het rechtsherstel verliepen daar duidelijk anders dan bij bebouwde percelen. Vaak was de koopsom een lening en moesten de joodse eigenaren rente daarover ontvangen. Maar we zien dat ze na de oorlog die rente niet altijd ontvingen. We zagen ook dat de kosten voor het rechtsherstel voor de joodse slachtoffers waren, waar die bij huizen altijd op conto van de oorlogskoper kwamen. Bij de gronden van Salomon Wijler waren dat behoorlijke posten. Of dit redelijk was is een vraag voor diepgravender onderzoek. Wel is duidelijk dat de landbouwgronden bij de joodse eigenaren terugkwamen.

⁶³ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr 366, akte nr. 6510.

Daarnaast is het belangrijk om iets te zeggen over de onderhandelingen. Bij het rechtsherstel in Lochem ging het bijna allemaal om minnelijke schikkingen. De akten werden opgesteld nadat de partijen met elkaar afspraken hadden gemaakt. De vraag dringt zich op: werd hier nu echt onderhandeld of was het rechtsherstel gewoon een rekensom, niets meer en niets minder, waarbij er niets te onderhandelen viel? We zien dat steeds dezelfde posten met elkaar verrekend worden, zoals huur, vaste lasten, een hypotheek en heel soms dus een waardevermeerdering of waardevermindering. Toch worden er in de literatuur vraagtekens gezet bij de minnelijke schikking omdat dit de oorlogskoper de mogelijkheid zou geven om dwars te liggen.

Als er geschillen waren tijdens het proces van minnelijk rechtsherstel dan werd dat in de akten niet zichtbaar. Dat is logisch want de akten geven het resultaat weer, de afspraken die uiteindelijk zijn gemaakt, en tonen niets van de gesprekken, emoties en meningsverschillen die hieraan vooraf zijn gegaan. Werde er echt onderhandeld of niet? Om die vragen te beantwoorden is ander bronnenmateriaal nodig. We zouden daarvoor persoonlijke documenten of correspondentie van de oorlogskopers of de ontrechten moeten hebben in de hoop dat daar iets over het proces van rechtsherstel in staat. Die bronnen ontbreken veelal.

Op basis van de akten in Lochem kunnen we alleen zeggen: als er iets te onderhandelen viel dan ging het om de hoogte van de bedragen, niet om het rechtsherstel of de teruggaaf an sich. Vaak werden posten niet gespecificeerd die de eigenaar moest betalen of werd gezegd dat e.e.a. al verrekend was. Daar is een proces aan voorafgegaan. Bij de teruggave van Bagijnenstraat 25 werd er bijvoorbeeld niets betaald aan Abraham Nijstad omdat de huren hetzelfde bedrag waren als de vaste lasten. Of dit een redelijke overeenkomst was en waar dit op gebaseerd was, is niet meer vast te stellen. Dat gold ook voor Walsteeg 29 van Samuel Roos. Zo zijn er meer posten waarvan niet altijd duidelijk is waar ze op gebaseerd zijn. Als er onderhandelingsruimte zat, dan was het daar⁶⁴.

De gelijkwaardigheid en het billijkheidsprincipe dat de basis was voor het rechtsherstel en de onderhandelingen die daarbij hoorden zullen zeker niet altijd in het voordeel van de joodse slachtoffers gewerkt hebben. De berooide en getraumatiseerde joden hadden niet allemaal de mogelijkheid om zich goed te laten vertegenwoordigen bij dit proces. Of zij allemaal over voldoende innerlijke (veer)kracht beschikten om deze strijd aan te gaan, is zeer de vraag.

Nog een algemene observatie gebaseerd op de beheersdossiers: de kosten voor de bewindvoering over de vermogens werden betaald uit diezelfde vermogens. Zowel het NBI zelf als de bewindvoerders werden betaald en die beloning was gebaseerd op een percentage van het vermogen. De dossiers bevatten regelmatig brieven van bewindvoerders die om een extra beloning vroegen omdat het meer werk was dan gedacht. De joodse slachtoffers betaalden voor hun eigen bewindvoering.

Tot slot nog iets over de percelen die niet verkocht zijn. Eén ding is zeker: we weten dat eigenaren ook dan hun pand niet meer konden gebruiken. Bovendien waren de eigenaren op een gegeven moment gedeporteerd of ondergedoken. De beheerder had alle rechten van de echte eigenaar overgenomen. Hoe werd na de oorlog gecompenseerd dat de eigenaren geen huren ontvingen of andere saldi? Waar bleven die huren? Hoe werd gecompenseerd dat ze niet meer in het pand

⁶⁴ NL-HaNA, Rechtsherstel, 2.09.48, inv.nr. 789 aangiftenummer 410. En: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr 366.

konden wonen? En hoe zit het daar met de achterstalligheid? Als de vaste lasten door de ANBO werden betaald, dan waren er geen schulden na de oorlog. Of werd dat na de oorlog weer verrekend?

We weten het niet want er zijn geen rechtsherstel akten van de niet-verkochte percelen. Met andere woorden: er zijn geen schikkingen getroffen over niet-verkochte percelen. Mogelijk kregen de joodse eigenaren geen inkomsten over die jaren maar maakten ze ook geen kosten, maar dat is een aanname. We zullen in de volgende paragraaf zien dat dat in ieder geval niet gold voor Isaac Salomon de Jong. Zijn pand aan de Markt niet werd verkocht maar hij betaalde na de oorlog wel grondbelasting over de oorlogsjaren. Ook de kwestie rond achterstallige erfpachtcanon in Den Haag van David Simons die Robin te Slaa beschreef betrof een niet-verkocht perceel. Net als bij de geheven straatbelasting in Den Haag waar het uitsluitend om percelen ging die onder beheer hadden gestaan. Dat is logisch want dat zijn de gevallen waarbij de oorspronkelijke joodse eigenaar in het kadaster bleef staan als eigenaar, ook al had hij niets meer te zeggen over zijn huis. In Groningen merken de onderzoekers op dat het waarschijnlijk was dat beheerders lokale belastingen en erfpachtcanon wel betaalden⁶⁵.

Deze vragen gelden overigens ook voor percelen die wél verkocht zijn maar dan voor de periode dat ze in beheer waren en nog niet verkocht. De meeste percelen in Lochem werden pas in de loop van 1943 en in 1944 verkocht en stonden tot die tijd waarschijnlijk onder beheer van de NGV of ANBO. Wat gebeurde er met vaste lasten en inkomsten over die beheer periode? We zagen dat huizen van de joodse gemeente en de Bierstraat 2 al verhuurd waren aan niet-joden voordat de gemeente ze kocht. Waar bleven de huren die toen geïnd waren? Het is nu niet duidelijk hoe we deze vragen omtrent beheer moeten onderzoeken. En het is een landelijk vraagstuk dat niet zozeer de rol van de gemeente betreft.

5.2 Achterstallige belastingen

Achterstalligheid gaat over de vraag of de gemeente achterstallige belasting(en) heeft opgelegd aan joden of hun nabestaanden over de periode dat hun huis in beheer was bij de NGV of verkocht. Er ontstond achterstalligheid als een bepaalde belasting op de vervaldatum nog niet was betaald. Werden joden aangeslagen voor de periode dat hun huis onder beheer stond of verkocht was? Een periode bovendien waarin zij zelf gedeporteerd waren of in onderduik en sowieso niet in staat waren geweest de vaste lasten te voldoen. In Amsterdam en Den Haag zijn dergelijke gevallen met erfpachtcanon en straatbelasting aangetoond, in andere steden nog niet. Dat heeft veelal te maken met de archivalia. De uitvoeringsdossiers zijn er niet meer d.w.z. dat er op individueel niveau geen aanslagen, aangiften of bezwaarschiften bewaard zijn gebleven. Dat geldt ook voor Lochem⁶⁶. We

⁶⁵ Slaa, Robin te, *'Daar dit een immorele aanslag is'*, p. 152 en 173-185. Zie ook: *Roof en rechtsherstel* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 20-24. Zie ook: Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, *Lege plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*, (Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen: november 2021), p. 15, 19.

⁶⁶ De gemeente schreef aan de onderzoeker op 30 november 2021: "Uitvoeringsdossiers hebben een bewaartermijn van 7 jaar. D.w.z. dat deze dossiers zijn vernietigd. Hier geldt ook een bepaalde procedure voor, voordat er daadwerkelijk vernietigd wordt." Raymund Schütz noteert: "Archiefwet 1962 en Archiefbesluit 1968. De bewaartermijn voor aangiften, bezwaarschriften, ontheffingen en kwijtscheldingen was vijf jaar en voor kohieren en aanslagen tien jaar." Zie: Raymund Schütz en Egbert Ottens, *Blindheid voor eigen tekortkomingen*.

moeten het dus doen met andersoortige bronnen. Ook de archieven van de Raad van Beroep voor de directe belastingen te Zutphen zijn niet bewaard gebleven. Wel is er nog de raad van beroep voor directe belastingen te Arnhem maar dat gaat alleen over inkomstenbelasting.

Wat betreft straat- en rioolbelasting zijn voor dit onderzoek in het gemeentearchief bronnen bestudeerd die mogelijk iets konden prijsgeven over naheffingen. We hebben het dan over verslagen van de gemeenteraad, en verslagen van vergaderingen van B&W, begrotingen met bijlagen, verordeningen op rioolbelasting, jaarrekeningen van de gemeente en de bijlagen daarbij, grootboeken van inkomsten en uitgaven en betalings- en inningsopdrachten. Deze zijn allemaal bestudeerd over de naoorlogse jaren. In de gemeenteraad van Den Haag werd bijvoorbeeld het onderwerp van achterstallige erfpachtcanon besproken.

In de verslagen van Lochem is daarover niets aangetroffen. Wel bevat inventarisnummer 99 in toegang 1003 over de verordening rioolbelasting toevallig een bezwaar tegen een aanslag rioolbelasting van een niet-joodse vrouw. In de bijlagen bij de jaarrekeningen 1946 vind je wel aanwijzingen terug dat af en toe rioolbelasting werd kwijtgescholden waarschijnlijk als gevolg van oorlogsschade. Ook hondenbelasting werd soms kwijtgescholden. In inventarisnummer 1152, de notulen van vergaderingen van burgemeester en wethouders 1945-1947, vinden we kwijtscheldingen van rioolbelasting terug en wel voor Noorderwal 4 en Blauwe Torenstraat 9-11⁶⁷.

Er is wel iets terug te vinden over belastingen in het algemeen in het gemeentearchief van Lochem maar het is niet veel en niet te koppelen aan joden. Het is in ieder geval duidelijk dat rioolbelasting werd geheven aan eigenaren van vastgoed. De rioolbelasting was ingevoerd in 1928 en werd toen nog rioolgeld genoemd⁶⁸. We zagen net een aantal vrijstellingen van rioolbelasting, waarschijnlijk i.v.m. met oorlogsschade. De enige andere belasting is grondbelasting. Die grondbelasting zien we terug in één beheersdossier en het is niet duidelijk hoe die zich onderscheidde van de weg- en rioolbelasting maar was waarschijnlijk een heffing op grondbezit van het rijk. Wegbelasting werd pas in 1952 ingevoerd in Lochem.

Ook belastingkohieren over de periode 1945-1950 zijn niet gevonden. Inventarisnummer 611 bevat stukken in het kader van controle, vaststelling en goedkeuring van de gemeenterekningen tussen 1935 en 1949 met bijlagen. Hierin zitten overzichten die wel aangeven dat het niet altijd lukte om de rioolbelasting te innen. Voor 1942 stond in 1943 nog voor f. 42,- aan rioolbelasting open, waaronder die van M. Fortuin. In 1944 stond dat bedrag nog steeds open en was er voor 1943 een openstaand bedrag van f. 277,- bijgekomen. In 1945 was er over 1944 nog f. 101,- te innen en over het lopende jaar nog f. 311,-. In 1946 waren er nog posten uit 1942, 1944 en uit 1945 open van een aantal niet-joodse Lochemmers waaronder W.H. Reerink. Er stond toen nog 14 gulden uit 1942, 18 gulden uit

Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, de rol van de gemeente daarbij en het rechtsherstel na de oorlog (rapportage, Hoorn: oktober 2021), hoofdstuk 1, p. 4, noot 7.

⁶⁷ De volgende dossiers zijn bestudeerd: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nrs. 99, 584-589, 611, 1203, 1043, 1044, 1046, 1047, 1048, 1049, 437, 438, 439, 440, 441, 298, 985, 986, 1139, 1142, 1143, 1144, 1118, 1152, 1153.

⁶⁸ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 99.

1944 en 19 gulden uit 1945 open. Dat was een jaar later nog 5 gulden⁶⁹. Het is moeilijk om deze bedragen te duiden maar het lijkt niet om grote aantallen burgers te gaan die de rioolheffing niet wilden of konden betalen. De namen die in dit dossier voorkomen zijn, op Fortuin na, allemaal van niet-joodse Lochemmers.

Er zijn bovendien geen aanwijzingen gevonden dat er bij joodse percelen van achterstalligheid sprake was, dus dat oorlogskopers, NGV of ANBO de vaste lasten niet betaald zouden hebben. In ieder geval vinden we daar niets van terug in de gemeentearchieven. Het is niet te achterhalen of de ANBO dit netjes betaalde want de archieven van de ANBO zijn er niet meer. Beheersdossiers melden zeer sporadisch dat de oorlogskoper of ANBO juist wel vaste lasten betaalde. Oorlogskoper van Binsbergen betaalde rioolbelasting voor het pand Markt 9 over de tweede helft van het jaar 1943. Notaris Capel in Zutphen was de notaris die het transport van een huis aan de Bierstraat verzorgde. Dit huis was van Kaatje Fortuin-Niekerk uit Borne en werd in 1943 verkocht. De notaris informeerde bij de burgemeester naar de hoogte van de rioolbelasting, zodat de oorlogskoper wist wat de lasten waren. Als dit regel was zou het betekenen dat er geen achterstalligheid ontstond, maar de dossiers waarin dit staat zijn er te weinig om algemene conclusies uit te kunnen trekken. In Leeuwarden vond men aanwijzingen dat de NGV wel belastingen betaalde over het jaar 1943⁷⁰.

In de beheersdossiers die zijn bestudeerd van de joodse vastgoedeigenaren van Lochem zijn dit soort betalingen, op één uitzondering van grondbelasting na, ook niet aangetroffen. Daarnaast is het belangrijk om vast te stellen dat vaste lasten wel degelijk in de beheersdossiers terugkomen. De slachtoffers betaalden allemaal vaste lasten, waaronder belastingen, in het kader van het rechtsherstel. Dat is onderdeel van de verrekening over de oorlogsjaren en het herstel naar de situatie van voor de roof. In de akten van rechtsherstel komen die vaste lasten steeds terug en het gaat dan om verschillende soorten vaste lasten waaronder gemeentebelastingen en verzekeringen. Meestal werd dat in de akten niet apart benoemd. Joodse slachtoffers of nabestaanden moesten dus wel vaste lasten waaronder weg- en rioolbelasting betalen en kregen huren en soms andere saldi terug.

In Lochem zien we alleen sporadisch de rioolbelasting terug in de beheersdossiers. In de beheersdossiers worden de naoorlogse in- en uitgaven vaak gespecificeerd. De bewindvoerders moesten immers een overzicht maken van inkomsten en uitgaven per jaar. Vaak zie je daar de gemeentelijk belastingen in terug maar in de Lochemse dossiers zijn die nauwelijks terug te vinden. Samuel Roos betaalde over 1948 rioolbelasting à f. 18,-. In het beheersdossier van Salomon Joseph Vromen zijn afrekeningen te vinden over o.a. het jaar 1948, toen het rechtsherstel rond was. Er staan wel kosten in maar geen lokale belastingen voor Bierstaat 2. In het overzicht van kosten dat de gemeente maakte voor hetzelfde pand staan die belastingen ook niet (afgezien van waterschapslasten)⁷¹. Tot slot vinden we in het dossier van Salomon Wijler alleen de post belastingen in de afrekeningen van de naoorlogse jaren, zonder specificatie⁷².

⁶⁹ NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 611. Het beheersdossier van Mozes Fortuin van Walderstraat 8 bevat geen verwijzingen naar deze belasting. Zie: Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 77521.

⁷⁰ Het gaat om: NA, beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.02, inventarisnummer 41996. Zie voor Leeuwarden: *Roof en rechtsherstel* (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden, 2021), p. 26.

⁷¹ Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.15, inventarisnummer 192652. Voor Roos zie: Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse

Er is in Lochem één perceel waarin grondbelasting betaald lijkt te worden over de oorlogsjaren. Het gaat om Markt 25, niet verkocht, van Isaac Salomon de Jong en Salomon de Jong. In de afrekening over 1947 is de post “grondbelasting 43, 44, 45” opgenomen voor een bedrag van f. 251,99. Dat betekent dat hoewel de eigenaar dat pand niet kon gebruiken in die jaren, en geen huren ontving of er kon wonen, hij toch grondbelasting betaalde. Dit maakte geen onderdeel uit van een verrekening en er is ook geen akte van rechtsherstel, zoals bij geen van de panden die niet verkocht zijn. Als dat klopt dan zou een nieuwe onterecht geheven belasting toegevoegd moeten worden aan het rijtje van naheffingen, namelijk de grondbelasting. Dit is echter maar één geval en voor zover we weten gaat het niet om gemeentebelasting⁷³.

Het gaat hier niet alleen om de vraag welke heffingen er na de oorlog onterecht werden opgelegd. Het gaat er ook om: wat gebeurde er met panden waarover alleen beheer was geweest en die dus niet verkocht waren? Die vraag werd hierboven al aangekaart: ontstond daar wel achterstalligheid of niet? We weten niet hoe er over de panden die onder beheer stonden werd afgerekend na de oorlog want ze vielen niet binnen de procedures van minnelijk rechtsherstel.

Tot slot kunnen we over erfpacht kort zijn: het kwam wel voor in Lochem maar voor dit onderzoek bleek het niet relevant. Van de 47 percelen op de lijst is van geen enkel perceel gebleken dat het erfpacht van de gemeente Lochem was. Heffingen wegens achterstallige erfpachtcanon waren in Lochem na de oorlog dus niet aan de orde.

Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.12, inventarisnummer 145379. En: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 341, *overzicht exploitatie woning Bierstraat 2 van 12 juni 1944 t/m 31 december 1946*.

⁷² Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Beheersinstituut (NBI): Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.16, inventarisnummer 199054. Voor de wegbelasting in Lochem zie: NL-ZuRAZ, Gemeente Lochem, 1935-1971, 1003, inv.nr. 102. Onder de wegbelasting viel vanaf 1952 ook de rioolbelasting.

⁷³ NA, Beheersdossiers, nummer toegang 2.09.16.07, inventarisnummer 99456. Zie ook: Slaa, Robin te, *‘Daar dit een immorele aanslag is’*, p. 173, 176-177. En: Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem*, p. 11.

Deel 3. Afronding en conclusie

6. Conclusie

Tijdens de oorlog had de Nederlandse regering in ballingschap in Londen al door dat de nazi's op grote schaal aan het roven waren en dat joden daarvan bijzonder het slachtoffer werden. De regering ondertekende de verklaring van de geallieerden van 5 januari 1943 waarin de geallieerden verklaarden te zullen optreden tegen roof en dat onrechtmatige transacties in de bezette gebieden teruggedraaid zouden worden. De Nederlandse toelichting op de *Allied Declaration* verwoordde het als volgt: "U kunt erop rekenen dat de Nederlandse Regeering alles in het werk zal stellen opdat het onrecht geschapen door roof en plundering naar mogelijkheid en billijkheid zal worden ongedaan gemaakt." Op 7 januari 1943 werd op dat op Radio Oranje nog eens bevestigd en op 3 juni 1942 was ook al gewaarschuwd om geen joods bezit te kopen. Zo was het wel heel moeilijk om in het bezette Nederland joodse bezittingen 'te goeder trouw' te kopen⁷⁴.

De vraag is wat al deze intenties uiteindelijk betekenden voor het rechtsherstel in de praktijk. Om dat te beoordelen moeten we ons baseren op de bronnen en die zijn vaak incompleet. Bovendien zijn het zakelijke, formele stukken zoals akten, vermogensoverzichten, correspondentie en taxaties. Die stukken vertellen niets over de houding waarmee de betrokkenen erin zaten en of er begrip was voor elkaars positie. Wat de joodse slachtoffers betreft weten we dat het rechtsherstel voor hen lang duurde en dat men het kil vond. Dat had verschillende redenen die genoemd zijn⁷⁵.

Aan de andere kant heeft er wel een grote rechtsherstel operatie plaatsgevonden na de oorlog. Die was in Londen voorbereid. Daarbij werden verschillende soorten bezittingen aan joden gerestitueerd, waaronder vastgoed. We hebben dat voor Lochem ook gezien. Het was een langdurig proces met veel betrokkenen en we kunnen wel aannemen dat de Nederlandse staat vond dat daarmee recht gedaan was. Bijna al het joodse vastgoed in Nederland kwam terug bij de oorspronkelijke eigenaren, of hun nabestaanden, en het rechtsherstel verliep correct, naar de maatstaven en de wetsbesluiten van toen.

Er werd toen heel anders tegen de Jodenvervolgung aangekeken dan nu. Er was geen besef van hoe groot de misdaad was waar de joden het slachtoffer van waren geworden en al helemaal niet dat joden veel zwaarder getroffen waren dan de andere Nederlanders. Er was geen erkenning en weinig kennis van de Jodenvervolgung en de roof.

Met dit in het achterhoofd kijken we nog een keer naar het rechtsherstel in Lochem en lopen we de onderzoeksvragen opnieuw langs. Daarna evalueer ik de rol die de gemeente speelde bij de verkoop van joods vastgoed en bij het rechtsherstel.

⁷⁴ Aalders, Gerard, *Berooid*, p. 25-27, 37-39.

⁷⁵ Zie ook: Slaa, Robin te, *Daar dit een immorele aanslag is*, p. 162-163.

6.1 Onderzoeksvragen

Ik zet de belangrijkste conclusies op een rijtje en volg daarbij de onderzoeksvragen:

- *Zijn alle 28 panden na de oorlog teruggeven aan de oorspronkelijke joodse eigenaren of hun erfgenamen?*
De lijst van 28 panden is tijdens het onderzoek uitgebreid tot in totaal 47 joodse percelen. Over al die percelen heeft, afgezien van twee onduidelijke gevallen en afgezien van de niet-verkochte percelen, rechtsherstel plaatsgevonden.
- *Onder welke voorwaarden zijn de panden teruggeven en moesten de joodse eigenaren daarvoor kosten maken?*
We zien geen opvallend hoge kosten waarmee joodse eigenaren werden geconfronteerd, afgezien van hypotheek. In principe was het rechtsherstel niet meer dan een verrekening van vaste lasten en huren. Joodse eigenaren in Lochem betaalden niet op grote schaal voor verbouwingen die buiten hen om hadden plaatsgevonden.
- *Heeft de gemeente Lochem een rol gespeeld in de roof van joods vastgoed? Hoe is daar het rechtsherstel gegaan?*
De gemeente Lochem kocht joods vastgoed op, wetende dat het joods bezit was. Na de oorlog werd burgemeester van Elten als initiatiefnemer gezien. De gemeente kocht zeven percelen van de joodse gemeente op, twee percelen van Salomon Joseph Vromen en een schuur van Simon Roos. Daarnaast huurde de gemeente een joods pand van de ANBO. Over al deze percelen vond na de oorlog rechtsherstel plaats. De gemeente probeerde de kosten voor zichzelf daarbij zo laag mogelijk te houden en sloeg het morele aspect over.
- *Inventarisatie van de roof van joodse landbouwgronden in Lochem. Kwam dit voor en over hoeveel percelen hebben we het?*
Er zijn in het kader van dit onderzoek elf landbouwgronden aangetroffen. Die elf percelen werden allemaal verkocht in de oorlog. Rechtsherstel vond bij alle percelen plaats.
- *Onderzoek naar heffingen, d.w.z. gemeentelijke heffingen die aan joodse slachtoffers of nabestaanden achteraf werden opgelegd over de oorlogsjaren, dus juist de jaren dat zij niet over hun huis konden beschikken. Kwam dit voor? En zo ja, en op welke schaal?*
Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit voorkwam in Lochem. Er is één casus gevonden waarin achterstallige grondbelasting (rijksbelasting) werd betaald door een joodse eigenaar.

6.2 Betrokkenheid van de gemeente Lochem

De gemeente Lochem maakte er geen geheim van dat ze wist dat zij joods vastgoed kocht. In alle akten en correspondentie werd dat gewoon benoemd, vaak met naam van de joodse eigenaar erbij. Dat deze hele verkoop binnen een traject van zware ontrechtingen en schendingen van mensenrechten viel (al bestond die term toen nog niet), was wel duidelijk voor de gemeente. De vraag is natuurlijk hoeveel speelruimte de gemeente had en wie er verantwoordelijk was voor de aankopen. Waren ze het initiatief van Van Elten zoals de akten uit de oorlog en de correspondentie van na de oorlog doen vermoeden? En als dat zo was, kon iemand daar tegen in gaan? Er was in ieder geval geen raad meer om de burgemeester te controleren. Wat voor mogelijkheid had bijvoorbeeld een gemeenteambtenaar om daar tegenin te gaan? Niet veel waarschijnlijk, hij kon hoogstens wijzen op het feit dat dit duidelijk foute transacties waren. De gemeente architect protesteerde in ieder

geval niet door de aankoop van de synagoge af te raden en dacht juist met de burgemeester mee. Hij gaf advies alsof het om een reguliere aankoop ging en keek geheel vanuit het belang van de gemeente.

Tijdens de oorlog mocht de gemeente misschien niet zoveel speelruimte hebben maar na de oorlog had men die natuurlijk veel meer. Hoe stelde de gemeente zich op bij het rechtsherstel? We weten dat oorlogskopers het rechtsherstel konden vertragen omdat hun belangen meegewogen werden. De gemeente Lochem was geen oorlogskoper die het rechtsherstel bewust leek te trainen. Het rechtsherstel rond de bezittingen van de joodse gemeente duurde wel uitzonderlijk lang maar dit was niet te wijten aan onwil, eerder aan gebrek aan kennis, langzaam draaiende ambtelijke molens en tegenslagen bij de financiering. De gemeente was ook geen oorlogskoper die de onrechtmatigheid van de aankopen bestreed. De gemeente werkte mee aan het rechtsherstel vanuit de wetenschap en het besef dat dit rechtsherstel juridisch onaanvechtbaar was en vanuit het besef dat het terecht was. Om het onwetenschappelijk te formuleren: de toon van de correspondentie was natuurlijk formeel maar vanuit de gemeente niet onwelwillend. Wel was de toon, met name over de bezittingen van de joodse gemeente, soms weinig invoelend.

Dat komt omdat, aan de andere kant, de gemeente goed haar eigen belangen in de gaten hield. Zij stelde zich niet expliciet schuldbewust op. Het lijkt er niet op dat men zich echt realiseerde wat voor ramp –door mensen aangedaan- de joodse Lochemmers had getroffen en hoe fout de vastgoed transacties geweest waren. We zagen dat de technische dienst directeur Wessel bij de Bierstraat en bij de percelen van de joodse gemeente bepaalde aspecten van de regeling van rechtsherstel bekritiseerde. Dat was duidelijk vanuit het perspectief van: niet voordelig voor de gemeente. Ook de gemeenteraadsleden gaven blijk van die houding bij de kritische vragen over het eeuwig onderhoud van de joodse begraafplaats. De financiële belangen van de gemeente waren eigenlijk de enige overwegingen en niet de morele vraagstukken. We zagen dan ook dat de gemeente Lochem de bezittingen van de joodse gemeente voor een laag bedrag wist te behouden. Enigszins is dat nog wel te begrijpen, de gemeente had het duidelijk krap na de oorlog en er waren veel problemen om op te lossen, en dat tegen de achtergrond van zeer beperkt maatschappelijk bewustzijn van de Holocaust. Desalniettemin pakte het rechtsherstel voor joodse gemeente en de erven Roos mager uit.

De belangrijkste feiten met betrekking tot het joodse vastgoed en het rechtsherstel waar de gemeente bij betrokken was:

- Het is moeilijk de opstelling van de gemeente te reconstrueren maar uit de bronnen lijkt de gemeente gehandeld te hebben vanuit het besef dat rechtsherstel noodzakelijk en terecht was.
- Financieel stelde de gemeente zich niet ruimhartig op. We zien dat heel duidelijk bij het rechtsherstel over de bezittingen van de joodse gemeente. De gemeente Lochem betaalde uiteindelijk minder dan de prijs van de oorlogsverkoop. Ook bij het geschil over Walderstraat 17 hield de gemeente de hand op de knip. De regeling over de Walsteeg was ook erg mager voor de nabestaanden van Samuel Roos, duidelijk op initiatief van de burgemeester.
- Bij het rechtsherstel over Bierstraat 2 en de Spaarbanksteeg zagen we dat de bewindvoerder goed onderhandelde. De gemeente betaalde na de oorlog een redelijke prijs en kreeg niet haar zin m.b.t. tot de Spaarbanksteeg. De bewindvoerder en de erfgenamen maakten hun eigen afwegingen.

- De gemeente werkte ook op andere manieren mee aan de Jodenvervolging. De gemeente informeerde de bezetter over de inboedels van door joden bewoonde huizen en welke joodse huizen mogelijk beschikbaar kwamen voor vordering door de Wehrmacht.

6.3 Afsluitend

Het is een onvoorstelbare geschiedenis waar we hier een klein deel van belicht hebben: de uitsluiting van, en moord op de Nederlandse en Europese joden. Van de uitsluiting maakte roof een belangrijk deel uit. De joodse Nederlanders waren helemaal berooid op het moment dat ze gedeporteerd werden. Ook is het onvoorstelbaar dat het pas een mensenleven geleden is dat zoiets mogelijk was. Zeker als je er met de ogen van nu naar kijkt is het pijnlijk om te zien hoe weinig begrip er was voor de situatie waarin joodse Nederlanders na de oorlog zaten en voor wat zij hadden meegemaakt. Dat gebrek aan begrip en bewustzijn was de realiteit van toen en mede de oorzaak dat er nieuwe rondes van rechtsherstel nodig bleken. Ook nu nog. De opstelling van de gemeente Lochem was daarin geen uitzondering.

Het beeld van roof en rechtsherstel in Lochem wijkt niet af van de rest van het land. Het joodse vastgoed werd verkocht, en na de oorlog kwam het, via standaard minnelijke schikkingen weer terug bij de oorspronkelijke joodse eigenaar, de bewindvoerder en/of de erfgenamen. Een klein deel van het joodse vastgoed in Lochem bleef onverkocht. Het beheer, de verkoop en het rechtsherstel van de joodse panden en landbouwgronden in de gemeente was een aangelegenheid waar de gemeente Lochem niet bij betrokken was. Wat betreft betrokkenheid van de gemeente springt in het oog dat de gemeente bewust joods vastgoed aankocht. Over dat vastgoed vond na de oorlog rechtsherstel plaats. Bij dat rechtsherstel handelde de gemeente uitsluitend vanuit het eigen financiële belang en met name bij de bezittingen van de joodse gemeente en bij de Walsteeg resulteerde dat in een sobere regeling voor de oorspronkelijke joodse eigenaren.

Afkortingen

ANBO = Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen

CABR = Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging

NBI = Nederlands Beheersinstituut

NGV = Niederländische Grundstücksverwaltung

RvR = Raad voor het Rechtsherstel

VO = Verordening

VVRA = Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt

NIK = Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, overkoepelende organisatie van Joodse Gemeenten in Nederland

NIHS = Nederlands Israëlitische Hoofdsynagoge, joodse gemeente Amsterdam en Arnhem

Literatuur

Aalders, Gerard, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: Sdu Uitgevers 1999).

Aalders, Gerard, *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam: Boom 2001).

Blauw, Maili, *Roof en rechtsherstel in Haarlem. Vastgoed uit joods bezit en de rol van de gemeente tijdens de bezetting en de naoorlogse jaren* (rapportage december 2021).

Bossenbroek, *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Bert Bakker 2001).

Braak, Eddy ter, *De Lochemse familie Wijler en de Tweede Wereldoorlog*, in: Land van Lochem (2020-03), p. 5-14.

Broeke, H.J. ten, A. Dieperink, H.L. Steenblik, J. Klein Egelink, G.J. Ten Arve, *Lochem in oorlogstijd 1940-1945. Met wat er aan vooraf ging ...én wat er na kwam* (Lochem: Historische Vereniging Lochem-Laren, z.j.).

Derlagen, Cees, *Lochem, Emmastraat 25. Een Ner Nesjama voor een familie* (Lochem: Stichting Synagoge Lochem 2010).

Duijvendak, Maarten en Stefan van der Poel, Lege plekken. *Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*, (Onderzoeksrapport Rijksuniversiteit Groningen: November 2021).

Kooger, Hans, *Het oude volk. Kroniek van joods leven in de Achterhoek, Liemers en het grensgebied* (Doetinchem: Stichting Staring Instituut 2001).

Moore, Bob, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker 1998).

Michman, Jozeph, Hartog Beem en Dan Michman, *Pinkas. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen: Kluwer Algemene Boeken 1992).

Olthof, Maran, *Bert Wesseldijk denkt terug aan zijn vriend Sam Wijler*, in: Land van Lochem (2021-01), p. 24-25.

Piersma, Hinke en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom 2015).

Roof en rechtsherstel. Rapport inzake de gedwongen vervreemding en de herverkrijging door rechtsherstel van onroerende goederen van joodse eigenaren en erfpachters in de gemeente Leeuwarden, alsmede de afwikkeling van eigendomsgebonden betalingsverplichtingen dienaangaande gedurende het tijdvak 1941-1957, (Rapportage Historisch Centrum Leeuwarden 2021).

Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans 2006).

Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom 2016).

Schütz, Raymund, 'Het eeuwig terugkerende rechtsherstel (1954-2017)'. In: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 20e jrg. (2018) aflevering 1, p. 118-141.

Slaa, Robin te, 'Daar dit een immorele aanslag is'. *De houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Den Haag: De Nieuwe Haagsche 2017).

Slot, Eric, 'Crimineel vastgoedcircuit verdiende grof geld aan de Jodenvervolging,' *Historisch Nieuwsblad*, nr. 9/2008.

Verordnungsblatt für die besetzten Niederländischen Gebiete Jahr 1941.

Vos, Maarten-Jan en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed. Inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom 2013).

Archieven

Regionaal Archief Zutphen

Archief van de Gemeente Lochem (1935-1971), nummer toegang 1003

Archief van de Gemeente Lochem (1982-1989), nummer toegang 1111

Archief van de Gemeente Lochem (1811-1935), nummer toegang 1002

Archief van de Gemeente Laren (1929-1971), nummer toegang 1007

Archief van de Gemeente Gorssel (1936-1959), nummer toegang 5002

Nationaal Archief in Den Haag

2.09.16 Nederlands Beheersinstituut (NBI), met diverse subnummers (toegang 2.09.16.01 tot en met 2.09.16.15): Beheersdossiers

2.09.48 Raad voor het Rechtsherstel Afdeling Onroerende Goederen, Geschillendossiers

Websites

<https://pointer.kro-ncrv.nl/onderzoeken/de-vastgoedboeken>

<https://www.kadaster.nl/>

<https://labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher/index.html>

<https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>

<https://www.joodsmonument.nl>

<https://hglochem.nl/>

<http://maartenjanvos.nl/>